

TIL VA ADABIYOT

TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

1991-yildan
chiqa boshlagan

2022-yil. 5-son

ISSN 2010-5584

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Я ПРЕПОДАВАНИЕ
ЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

LANGUAGE AND LITERATURE
TEACHING

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

til_adabiyot@umail.uz www.tilvaadabiyot.uz til_adabiyot@umail.uz www.tilvaadabiyot.uz til_adabiyot@umail.uz www.tilvaadabiyot.uz til_adabiyot@umail.uz www.tilvaadabiyot.uz

9-MAY - XOTIRA VA QADRLASH KUNI

Ushbu sonda

Dolzarb mavzu

Yozuv madaniyatimiz
tarixiga nazar

3
bet

Tahlil

"Saddi Iskandariy"
dostonida me'rojning
badiiy tasviri

14
bet

Tadqiqotlar

Maydon turlari va
assotsiativ maydon xususida

24
bet

Языкознание

Актуальность
семантического
значения слова

51
bet

til va adabiyot.uz – YANGI MINBAR

Bugun elektron ommaviy axborot vositalarining davlat va jamiyat taraqqiyotidagi o'zni katta. Zero, jamoatchilik fikrining erkin minbari sifatida e'tirof etilayotgan elektron OAV axborot tarqatish va qabul qilishda eng qulay vositaga aylandi.

“Til va adabiyot ta’limi” jurnali muassisligidagi [til va adabiyot.uz](http://tilvaadabiyot.uz) sayti ham axborot makonida yangi elektron nashr sifatida o'z o'zni, mavqeyini topishga intilmoqda.

E'tiborlisi, yangi nashr

Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK)ning Rayosat qarori asosida **Filologiya** yo'nalishidagi doktorlik tadqiqotlarining asosiy ilmiy natijalari chop etilishiga ruxsat berilgan ilg'or elektron platforma hisoblanadi. Mazkur elektron manbada tanqli olimlar, yosh tadqiqotchi va izlanuvchan o'qituvchilarning ilmiy-metodik maqolalari e'lon qilinishi mualliflar ilmiy ishlari hamda ilg'or tajribalarining ilm-fan olamida e'tirof etilishini bildiradi(!).

Saytdan “Til va adabiyot ta’limi” – “Преподавание языка и литературы” – “Language and literature teaching” ilmiy-metodik jurnalining 2012-yildan buyon chop etilgan bosma nashrlari ham o'rin olgan bo'lib, mushtariylar nashrning bosma va PDF nusxalariga buyurtma berishi yoki o'z qurilmasiga yuklab olishi mumkin.

Yana bir yangilik! Saytda turli formatdagi media materiallar ham berib boriladi. Bunda tanqli adabiyotshunos olim, zamondosh shoir va yozuvchilar bilan jurnalning bosma nashri uchun uyushtiriladigan suhbat va intervyularning videolari ham e'lon qilib boriladi.

Shuningdek, saytga umumta'lim maktabi o'qituvchilari darslarida foydalanishlari uchun elektron va video darslar, tarqatma hamda ko'rgazmali vositalar ham joylanmoqda.

Bundan tashqari, endi Siz saytning **“Kitoblar va tarqatma materiallar”** bo'limida tahririyat tomonidan nashrga tayyorlangan Alisher Navoiyning “Muhokamat-ul lug'atayn” asarining zamonaviy o'zbek tilidagi tabdili hamda ulug' mutafakkirlarimiz Mahmud Zamaxshariy, Abu Rayhon Beruniy, Al Xorazmiy, Ibn Sino, Forobiy kabi ko'plab allomalar ijodi va faoliyatiga doir o'zbek, rus va ingliz tilidagi ma'lumotlarni jamlagan kitoblar, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Muhammad Yusuf hamda Iogann Gyote, Aleksandr Pushkin, Mixail Lermontov, Jorj Gordon Bayron kabi milliy va jahon adabiyoti namoyandalari ijodiga doir mo'jaz ko'rgazmali vositalarni yuklab olishingiz yoki bosma nashrlariga buyurtma berishingiz mumkin.

Eng muhimi, agar Siz o'z ilmiy tadqiqotingiz yoki ilg'or metodikangiz bo'yicha maqola tayyorlab tahririyatga yuborsangiz, izlanishlaringiz tez va sifatli nashr etiladi. Maqolangiz chop etilgani xususida tahririyat tomonidan maxsus Sertifikat ham taqdim etiladi.

Til va adabiyot.uz elektron nashri Sizning yaqin hamkoringizga aylanishiga ishonamiz!

Katalog

Yangiliklar

Adabiy taqvim

BOSMA NASHR

ELEKTRON JURNAL

Tanlovlar

Maqola topshirishga qo'yilgan talablar

Arxiv

Chegirmalar

Home / Adabiy taqvim / Alisher Navoiy haqidagi maqolalar

Alisher Navoiy haqidagi maqolalar

Tartiblang

Mahsulotlarni taniash

Asror Mo'min, shoir va tarjimon, Yozuvchilar uyushmasi azosi / Qush tili (Alisher Navoiyning «Lison ul-tayr» dostoni asosida)

Artikl: Yo'q

Valijon Qodirov, Farg'ona viloyati Xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti dotsenti, f.f.n./“Farhod va Shirin” dostonida ramziylik ifodalari

Artikl: Yo'q

Shahnoza Jiyanova, Samarqand viloyati 68-ixtisoslashtirilgan maktabning ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi/Alisher Navoiy asarlarida “Sifat darajalari” ifodasi (6-sinf, III chorak)

Artikl: Yo'q

CLICK QR bilan

to'lash qulay!

To'lov uchun QR kodni skanerlang

USSD yoki

USSD so'rovnomani tering

*880*016832*SUMMA#

CLICK

QR

Til va adabiyot ta'limi

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2014-yil 19-dekabrda 0055-raqam bilan qayta ro'yxatga olingan.

2022-yil. 5-son.

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor SAIDOV
Dilshod KENJAYEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Yorqinjon ODILOV
Nasirullo MIRKURBANOV
Jabbor ESHONQULOV
Valijon QODIROV
Baxtiyor DANIYAROV
Abdurahim NOSIROV
Tolib ENAZAROV
To'liqin SAYDALIYEV
Ravshan JOMONOV
Zulxumor MIRZAYEVA
Qozoqboy YO'LDOSHEV
Tajixon SABITOVA
Salima JUMAYEVA
Nilufar NAMOZOVA
Lutfullo JO'RAYEV
(bosh muharrir o'rinsbosari)

Bosh muharrir

Bahodir JOVLIYEV

Sahifalovchilar:

Akmal FARMONOV
Gulnoza VALIYEVA

Nashr uchun mas'ullar:

Nilufar NAMOZOVA
Nigora URALOVA
Yuliya MUSURMANOVA

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.
Telefon: (98) 121-74-16,
(71) 233-03-10, (71) 233-03-45,
(71) 233-03-67.
e-mail: til_adabiyot@umail.uz
vab-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar "Til va adabiyot ta'limi" dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnaldan nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga. 2022.25.04. da topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84/8. Shartli bosma tabog'i 6.0. «Arial» garniturasida. 10, 11 kegl. «ECO TEXTILE PRODUCT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Manzil: Toshkent sh. Mirobod tum., Matbuotchilar ko'chasi 32-uy. Buyurtma ___ Adadi 2100 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

1991-yildan chiqa boshlagan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

ПРЕПОДАВАНИЕ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
LANGUAGE AND LITERATURE
TEACHING

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

MUNDARIJA

DOLZARB MAVZU	
Baxtiyor DANIYAROV. Yozuv madaniyatimiz tarixiga nazar	3
Muborak JURAYEVA. Nofilologik yo'nalishdagi bilim yurtlarida ikkinchi chet tilni o'qitish: muammolar va yechimlar	5
TARJIMASHUNOSLIK	
To'liqin SAYDALIYEV. Abdulla Qodiriy falsafiy-axloqiy qarashlarining ruscha tarjimalardagi in'ikosi	7
TAHLIL	
G'olibjon NURALIYEV. Til birligida taqlid so'zlarning o'rni	10
Shoiraxon SHOKIROVA. Ota mehri chizgilari	12
Ilyos ISMOILOV. "Saddi Iskandariy" dostonida me'rojning badiiy tasviri	14
Sitorabonu ATAULLAYEVA. Hikoyachilikda an'ana va mahorat	16
Ikram MAMBETOV. Traditional artistic forms in Karakalpak poetry	17
TILSHUNOSLIK	
Dilnoza NAMOZOVA. Phonetic interference in the speech of cadets studying English as a second foreign language	19
Sokhiba SAPAEVA. Realization of time metaphors and cultural implications	21
TADQIQOT	
Hamida ORTIQOVA. Maydon turlari va assotsiativ maydon xususida	24
Nozimaxon MAMADJANOVA. Interferentiv kompetensiyani shakllantirishda leksik interferensiyani bartaraf etish yo'llari	26
Shahnoza ALIYEVA. Qisqartma so'zlar derivatsiyasi xususida	28
Ulug'bek YO'LDOSHEV. Nasriy tarjima kompetensiyasi qanday shakllantiriladi?	30
Dildora KAMBAROVA. Chet tilni o'qitishda internet veb-saytlari va dasturlardan foydalanish	32
Navbahor MAMATALIYEVA. Ingliz va o'zbek tillaridagi vatan mazmunli aforizmlarning semantik maydoni	34
Nodira QURBANOVA. Ingliz tili "lingua franca" sifatida	35
KICHIK TADQIQOT	
Farida SAIDOVA. Sinonim leksemalar izohlaridagi ba'zi darajaviy ishoralar xususida	37
Sharifa NABIYEVA. Ortologik o'quv lug'atlari taraqqiyoti va muammolar	38
Orzigul ABLAKULOVA. Badiiy diskursning milliy o'ziga xosligi	41
Nazira YANGIBAYEVA. O'zbek tilshunosligining o'rganilishida "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining tutgan o'rni	42
Dildora SHARIPOVA. Zoonim komponentli frazemalarning lingvomadaniy xususiyatlari	44
Parda QURBONOV. Bayronning "Shiloyon tutquni" poemasi tarjimasida vazn, ritm o'zgarishlari	45
Normat YO'LDOSHEV. Cho'lpon she'riyatida vaznlar transformatsiyasi	47
ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАТЕЛЯ	
Шахноза ХОЛМАТОВА. Современный подход к изучению грамматики иностранного языка в профессионально-направленном обучении	49
ЯЗЫКОЗНАНИЕ	
Феруза МАМАДАЛИЕВА. Актуальность семантического значения слова	51
Феруза КОДИРОВА. Лингвокультурологические особенности цвета в русских фразеологизмах	52
Маржан КАМБАРОВА. Лингвостатистический анализ номинацентрических пословиц казахского языка	53
Рамина ЯГАФАРОВА. Заимствования из узбекского языка в современном молодежном сленге	55
Сардор ЖАББОРОВ. Национально-культурные особенности гендерной лексики в русском и узбекском языках	58
МАСТЕРСТВО ПЕРЕВОДА	
Кодиржон НОСИРОВ. «Волчи нежности» и кое-что другое в классе	59
Майя ЭМ, Фазлиддин ЯКУБОВ. Переводчество и переводческая наука	62
СЛОВАРИ	
Назира ДУСБАЕВА. Важность изучения региональных словарей английского языка	64
НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
Дмитрий ПОПОВ. О структурном влиянии русского языка на узбекский язык	66
Бахтиёр ГАФУРОВ. Исследование рекламы медицинских услуг и лекарственных препаратов, предназначенных для мужчин или женщин	69
Тимур НИЗАМУТДИНОВ. Проблема художественного явления «сцена на сцене» в трагедии Уильяма Шекспира «Гамлет»	71
Георгий ЖАКУПОВ. Морфонологические характеристики как проявление типологических различий фузионных и агглютинирующих языков	74
Бехруза АКМАЛОВА. Успешный PR в кризисных ситуациях: реальность или инсценировка?	76
ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ	
Халифа ПАЛУАНОВА. Различные методы обучения грамматике младших школьников	78

TIL VA ADABIYOT

TA'LIMI

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

jurnali

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining
Filologiya va Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

STRATEGIK HUJJATLAR XALQ TA'LIMINI RIVOJLANTIRISHGA XIZMAT QILADI

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu tegishli farmon bilan 39 ta aniq chora-tadbirni o'z ichiga olgan 2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur tasdiqlandi. Ushbu dasturda xalq ta'limi tizimini zamon talablariga muvofiq isloh etish bo'yicha 6 ta ustuvor yo'nalishda vazifalar belgilandi.

Alohida ta'kidlash kerakki, jamiyatda o'qituvchi kasbi hurmatini joyiga qo'yish bo'yicha oxirgi yillarda misli ko'rilmagan yutuqlarga erishildi. Pedagoglar faqat ta'lim-tarbiya jarayonlari bilan mashg'ul bo'lishi, kasbi bilan bog'liq bo'lmagan ishlarga jalb etilishi taqiqlandi. O'tgan yillarda pedagoglarning hurmatini tiklash, qaddini ko'tarish ustuvor masalalardan bo'lgan bo'lsa, endi-

likda Milliy dasturda jamiyatda o'qituvchi kasbi nufuzini oshirish vazifasi qo'yilmoqda.

Yetakchi davlatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, har bir soha bo'yicha zamonaviy boshqaruv, tizimli monitoring va jamoatchilik nazorati institutlarini faol yo'lga qo'yish, ularni muntazam ravishda takomillashtirib borish zarur. Bu masalalar 10 mingga yaqin maktablardagi ta'lim jarayonlarini samarali olib borishda dolzarb ahamiyatga ega, albatta.

Shuningdek, farmonda aniq maqsadli ko'rsatkichlarga erishish vazifalari qo'yildi. Xalq ta'limi vazirligi 2024- yil 1-sentyabrga qadar Milliy o'quv dasturining ta'lim jarayoniga to'liq joriy etilishini, shu jumladan, 2022-yil yakuniga qadar 3-, 6-, 7- va 10-sinflar uchun, 2023-2024-yillarda 4-, 5-, 8-, 9- va 11-sinflar uchun darsliklar, mashq daftarlari hamda o'quv qo'llanmalar yaratilishini ta'minlashi kerak.

2022-yil 1-sentyabrga qadar 3-, 6-, 7- va 10-sinf o'qituvchilari Milliy o'quv dasturi asosida ishlab chiqilgan qisqa muddatli malaka oshirish kurslarida o'qitiladi.

Hududlardagi, saylov okruglaridagi o'rganishlar jarayonida, nazorat-tahlil tadbirlarida mamlakatimizdagi barcha deputatlik birlashmalari farzandlarimizning kelajagi, vatanimiz istiqboli bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ta'lim masalasiga befarq bo'lmashligi zarur. Chunki maktab, qaysi sohada faoliyat yuritmaylik, ham-mamizga daxldor masala bo'lib qolaveradi...

Ulug'bek INOYATOV,
Oliy Majlis Qonunchilik palatasidagi
O'zXDP fraksiyasi rahbari.

XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI VAKILLARI BUTUNJAHON TA'LIM FORUMIDA ISHTIROK ETMOQDA

London shahrida bo'lib o'tayotgan Butunjahon ta'lim forumida dunyoning 70 dan ortiq vakillari qatorida O'zbekistondan Xalq ta'limi vazirligi, Oliy ta'lim vazirligi hamda Prezident ta'lim muassasalari agentligi rahbarlari ham ishtirok etmoqda. Mazkur forumda ta'lim sohasidagi nufuzli xalqaro tashkilotlar rahbarlari o'z taqdimotlari bilan qatnashmoqda.

Mazkur forumda ishtirok etishdan asosiy maqsad xalqaro metodikalarni o'rgangan holda O'zbekistonda ham o'qituvchilarni sertifikatsiyalash tizimini takomillashtirish, yetakchi nashriyotlar bilan zamonaviy darsliklar yaratish kabi muhim masalalarni ko'rib chiqishdan iborat.

Forum ishtirokchilari o'z chiqishlarida ta'limni rivojlantirish, bu borada amalga oshirilgan hamda kelgusi rejalari borasida fikrlarini bildirmoqda.

Butunjahon ta'lim forumi doirasida Xalq ta'limi vazirligining birinchi o'rinbosari Usmon Sharifxodjayev Malayziya ta'lim vaziri Moxd Radzi Md Jidin bilan uchrashdi.

Uchrashuv davomida ta'lim sohasidagi hamkorlik masalalari muhokama etildi. Jumladan, malayziyalik mutaxassislari bilan hamkorlikda mamlakatimiz o'quvchilarini xalqaro olimpiadalarga tayyorlash, ter-

ma jamoalar yig'ilishini birgalikda o'tkazish masalalari bo'yicha takliflar berildi.

Uchrashuv so'ngida Malayziyadan O'zbekistonga ekspertlarni jalb etib, ta'lim sohasini rivojlantirishda o'zaro hamkorlik qilishga kelishildi.

Internet tarmog'i materiallari asosida tayyorlandi.

Baxtiyor DANIYAROV,

Islom Karimov nomidagi TDTU Olmaliq filiali

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

YOZUV MADANIYATIMIZ TARIXIGA NAZAR

Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati necha ming yillik tarixga ega. Ammo, qariyb bir yuz ellik yil davomida xalqimiz ongiga savodxonlik, jumladan, yozuv quroli yurtimizga ruslar bilan kirib kelgan, degan haqiqatga zid tushuncha singdirib kelingan. Birgina misol, hozirgacha aksariyat yurtdoshlarimiz yozuv qurolini "ruchka" (ruscha) deb atashadi.

Vaholanki, Xorazmiy, Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy davrlaridan to XX asrning 30-yillariga qadar qadimdan yozma adabiy tiliga ega bo'lgan ota-bobolarimiz yozuv qurolini nomlashda **bitigu, qalam, xoma, kilk** kabi so'zlardan foydalanib kelishgan. Mazkur ma'nodosh so'zlar "barmoqlar bilan tutib, xat (asosan, qog'ozga) yozish uchun ishlatiladigan, odatda, bir qarichdan uzun bo'lmagan, cho'zinchoq yozuv quroli" umumiy ma'nosiga ega [1, 12]. Masalan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida shunday jumalarni uchratamiz: *Munu so'zladim so'z bitigin ulam, tugattim so'zimni quruttim qalam*. (Bu so'zlarni men senga bayon qildim, so'zimni tugatdim, qalamni (siyohni) quritdim).

Navoiyning nazmiy asarlarida qalam so'zi turfa xil ma'nolarni anglatib, betakror tashbih darajasiga ko'tarilgan. Masalan, qalam nafaqat yozuv quroli, shuningdek, umuman xat-savod o'rgatuvchi muqaddas timsol sifatida ham qo'llanilgan:

*Hajr dudidin qaro bo'lg'an ko'ngul ichra o'qung,
Sharhi holim yozg'ali bo'lmish **qalam** birla davot.*
(“Navodir ush-shabob”, 74-g'azal).

*Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni **yakqalam**.*
(“Lison ut-tayr”)

Xoma va kilkdan farqli ravishda ruchka va qalam quyidagi umumiy sememaga ham ega: “yog'och yoki plastmassadan qilingan, bir uchiga pero yoki ichiga rang bilan to'ldirilgan sterjen o'rnatiladigan cho'zinchoq tutqich – yozuv quroli” [3; 400]. Ushbu lug'aviy definitsiya “O'zbek tilining izohli lug'ati”da *ruchka* so'ziga nisbatan berilgan bo'lsa-da, ko'p aspektli kompleks tahlil natijalaridan ma'lum bo'ladiki, *qalam* so'zining semantik strukturasida lisoniy va nolisoniy muayyan omillar natijasida siljishlar, kengayishlar ro'y berib, leksema XX asrning 20–30-yillaridan boshlab “bir uchiga pero o'rnatilgan yozuv quroli” hamda shu asrning 60–70-yillariga kelib “yog'och yoki plastmassadan qilingan, ichi-

ga rang bilan to'ldirilgan sterjen o'rnatiladigan yozuv quroli” kabi ma'nolarni ham kasb etadi. Misol uchun hozirgi arab adabiy tilida *qalam* so'zi “ruchka, avtoruchka va sharikli ruchka” denotatlarini ham anglatadi [4; 350].

Ruchka leksemasi XX asrning boshlarida, ayniqsa, sobiq sovet tuzumi davrida rus tilidan o'zbek tiliga yangi tushunchani anglatish uchun emas, balki ming yillik yozuv tarixiga ega bo'lgan o'zbek xalqining yozuv qurolini ruscha atash maqsadida qabul qilingan. So'z umumiste'molda keng qo'llanadi, emotiv bahoga ega emas, denotatni (“bir uchiga pero yoki ichiga rang bilan to'ldirilgan sterjen o'rnatiladigan cho'zinchoq tutqich – yozuv quroli”) ilmiy atamaga xos, faqat bitta – o'z ma'nosida aniq va “quruq” tarzda ifodalaydi.

Ruchka so'zining o'zbek tili leksikasida nisbatan tarixiy qisqa vaqt ichida atama maqomiga ega bo'lishi sobiq sovet tuzumining til siyosati bilan bog'liq. Jumladan, asrlar davomida yozuv qurolini atab kelgan *qalam* so'ziga yangi vazifa – “o'rtasiga ingichka, uzun grafit joylangan cho'p shaklidagi rasm solish, chizma chizish uchun ishlatiladigan yozuv, chizuv quroli”ni nomlash norma qilib belgilangan. Natijada *ruchka* leksemasi umumiste'molda, ayniqsa, kundalik so'zlashuv nutqida va sobiq sovet davri odamlarining maishiy turmushi, ish faoliyati aks ettirilgan badiiy asarlarda, denotat (“yozuv quroli”)ni emotiv baho va uslubiy bo'yqordorlikka nisbatan neytral holatda nomlashda hukmron mavqega ega bo'ldi.

Ruchka so'zi maishiy turmushda foydalaniladigan kundalik so'zlashuv nutqida qo'llanish chastotasi sifatida har qanchalik dominant (hukmron) pozitsiyani egallamasin, uning leksik-semantik strukturasida va funksional imkoniyatlari *qalam* so'zining lug'aviy ma'no tuzilishi va funksiyaviy vazifalarini bajarish imkoniyatlari oldida “g'arib”ligicha qolmoqda. Boshqacha qilib aytganda, qadimgi turkiy til hamda eski o'zbek adabiy tilining yuksalish davridan uzoq yillar, ko'p asrlar osha faol qo'llanilib, hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotigacha yetib kelgan *qalam* so'zi turfa xil nozik ma'no qirralarining boyligi, funksional-stilistik imkoniyatlarining kengligi, turg'un birikmalar va tipik leksik kontekstlarda uchrashi, badiiy obrazlar yaratilishida faol ishtirok etishi, yorqin ekspresiv ifoda hosil qila olishi, ijobiy emotiv baho va boshqa konnotativ ma'no komponentlari hamda milliy-tarixiy fonga ega ekanligi kabi o'ziga xos farqlovchi xususiyatlari bilan *ruchka* so'zidan yaqqol ajralib turadi. Masalan:

*Yurtim, senga she'r **bitdim** bu kun,
Qiyosingni topmadim aslo...*

Bir o'lka bor dunyoda, biroq
Bitilmagan dostondir bori:
 Faqat ojiz **qalamim** manim,
 O'zbekiston, Vatanim manim.

(A.Oripov, "O'zbekiston")

Ushbu matnda *qalam* leksemasi milliy-madaniy, tarixiylik jihatiga ko'ra ajratib ko'rsatilgan boshqa leksemalar bilan semantik aloqadorlikda qo'llangan. *Qalamim* so'zidagi *-im* egalik qo'shimchasi hamda *manim* so'zidagi qaratqich kelishigining *-im* arxaik variantining o'zaro hamohang birikuvchi tinglovchi ongida ajib ijobiy assotsiatsiyalarni uyg'otib, estetik zavq bag'ishlaydi.

Qalam so'zining ma'no strukturasidagi milliylikni ifodalovchi komponent ushbu so'z ishtirokida hosil bo'lgan leksemalarda ham kuzatiladi. Masalan, *qalamqosh* (*qoshi qalam*) so'zida o'zbekona milliylik yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuningdek *qalam* so'zidan *qalamdon*, *qalamdosh*, *qalami*, *qalamkash*, *mo'yqalam*, *toshqalam* kabi leksemalar ham hosil bo'lgan. *Ruchka* so'zi ishtirokida bunday leksik birliklar yasalmagan.

O'zbek tilida *qalam* so'zining nozik semantik qirralari *qalam tebratmoq* (*ijod qilmoq*), *qalamiga mansub* (*asar*), *qalam haqi* (*gonorar*), *qalam yo'nmoq* (*majoziy ma'noda "yozishga kirishmoq"*), *qalamga olmoq* (*yozmoq*), *qalam tushirmoq* / *yurgizmoq* / *tebratmoq* / *surmoq* (*yozmoq*) kabi turg'un birikmalarda yorqinroq yuzaga chiqib, ijobiy emotiv ma'no kasb etadi:

Yurmasman hech behishtni izlab,
 Topolmasam chekmasman alam.
 O'tirmasman ertaklar so'zlab,
 Musallo deb **yo'nmasman qalam**.

(A.Oripov, "O'zbekiston")

Temur tig'i etmagan joyni
Qalam bilan oldi Alisher.

(A.Oripov, "O'zbekiston")

Ushbu misollarda *qalam* o'rnida *ruchka* leksemasining qo'llanishi mumkin emas, aks holda bu na faqat milliy-madaniylik, tarixiylik va, albatta, badiiylik bo'yog'ini so'ndiradi, shuningdek, u tinglovchi ongida yoqimsiz konnotatsiyaning hosil bo'lishi, bema'ni denotativ vaziyatning yuzaga kelishiga olib keladi.

Navoiy asarlarida *xoma*, *kilk* so'zlari *qalam* so'zining sinonimlari sifatida parallel tarzda faol qo'llanib kelingan. Masalan:

1. **Xoma** raftorim necha sursam necha,
 Qirq-ellik bayt har yarim kecha.
 Safhaga yozmay qarorim yo'q edi,
 Bu raqamda ixtiyorim yo'q edi.

(“Lison ut-tayr”).

2. Necha **kilk** **taxayyul** birla bir **suvsat** nigor aylay,
 Anga oshiq yasab, ko'nglumni amdo beqaror aylay.
 (“Navodir ush-shabob”, 615- g'azal).

Kilk so'zi hozir umumiste'molda uchramaydi, biroq zamonaviy o'zbek adabiyotida kitobxon ko'z oldida tarixiy bo'yoqni aniq va obrazli ifodalash maqsadida taniqli o'zbek shoiri E.Vohidovning “Alisher Navoiy kemasi” she'rida qo'llangan:

Ulug'vor bastida o'ychan bir shukuh,
Kilkidan to'kilgan g'azaldek boqiy.
 Besh asr so'ngida kema bo'lgan ruh,
 Besh qit'a oralab kezar Navoiy.

Shuningdek, *kilk* so'zining *xoma* so'zidan farqi, odatda, o'z va majoziy ma'noda surat solish, olamni tasvirlash, jumladan, inson qiyofasini go'zal tasvirlarda ifoda etish vazifalarini bajarish uchun ham ishlatilishida ko'zga tashlanadi:

Ko'kta har oy bir hilol, ul mashqdurkim **kilk** **sun'**,
 Aylamish sizg'onda ul ikki **muqavvas qoshni**.
 (“Navodir ush-shabob”, 599- g'azal).

Xoma so'zi esa ko'proq o'z va majoziy ma'noda ham yozish vositasi ma'nosida qo'llangan.

O'zbek tili so'z boyligining yanada faol qo'llanishi millatimizning ming yillik tarixga ega mumtoz asarlarini tushunishi va bilishiga ko'p jihatdan bog'liq. Millatimizni ushbu mumtoz asarlar tiliga yaqinlashtirish davri keldi, shuning uchun bir debocha sifatida *ruchka* o'rnida shu denotativni termin sifatida *xoma* yoki qadim o'zbek (turkiy)cha *bitik* (*bitigu*); rasm, chizma chizish quroli (“karandash”) denotativni nomlash uchun *kilk* so'zini taklif qilamiz. Shunda turfa xil ma'nolarga ega *qalam* so'zi, ta'bir joiz bo'lsa, yanada keng quloq yozib – funksional imkoniyatlarini kengaytirib ifoda ko'lamining rang-barangligini boyitadi va eski ma'nodoshlari *xoma*, *kilk* va *sof o'zbekcha bitik* leksemalari bilan yangi sinonimik munosabatlarga kirishib, faol qo'llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Daniyarov B. O'zbek tili leksik sinonimlarining lisoniy va nutqiy munosabati, leksikografik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Sano standart, 2019. 12–13-betlar.
2. Данияров Б. Проблемы лексической синонимии узбекского языка: Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Институт языкознания РАН, 1994. –С. 70–91.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 3-jild. – Toshkent: O'zME, 2007. 400-bet.
4. Ismoil Muhammad Yusuf. Al-javohir. Arabcha-o'zbekcha va o'zbekcha-arabcha elektron onlayn lug'at.

Muborak JURAYEVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Nemis tili amaliy fanlar kafedrası o'qituvchisi

NOFILOGIK YO'NALISHDAGI BILIM YURLARIDA IKKINCHI CHET TILNI O'QITISH: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Xalqaro munosabatlar avj olgan zamonamizda tillarni bilish, ayniqsa, ko'p tillilik (poliglossiya) ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Umummadaniy vakolatlar orasida boshqa madaniyatlarning qadriyatlariga do'stona, tolerantlik munosabatida bo'lish shaxs uchun muhim. Siyosatning bir bo'laga aylanib kelayotgan tushuncha – umuminsoniy qadriyatlar xorijiy tillarni o'rganish tizimini shakllantirishga o'z hissasini qo'shib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'limni rivojlantirish samaradorligi ko'rsatkichlaridan biri "Ikkinchi chet til" fanini o'qitishning o'ziga xosligidadir.

Ko'p tillarni bilishning afzalliklari va yutuqlari haqida o'tgan asrlarda yashab ijod qilgan ko'pgina dunyo olim-u mutafakkirlari hikmatli so'zlar qoldirishgan. Masalan, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy "Birovning yuragiga yo'l topmoqchi bo'lsangiz – bu til bo'ladi", yoki mashhur nemis faylasufi F.Engels "Men qancha ko'p tilni bilsam, shuncha ko'p marta men insonman", degan bo'lsa fransuz faylasufi F.Volter "Ko'p tillarni bilish bir qulfnig ko'p kalitlariga ega bo'lish ma'nosini anglatadi", degan g'oyani ilgari surgan edi.

Mamlakatimizda ta'lim olish har doim tanlash imkoniyati mavjudligi bilan ajralib turgan. An'anaga ko'ra, ko'p mamlakatlarda, xususan O'zbekistonda ham Yevropa tillaridan ingliz, nemis, fransuz tillari asosiy chet til sifatida o'rganiladi. Biroq, oxirgi o'n yillikda ko'ptillilikka asoslangan ta'limga nisbatan talab yildan yilga ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrda "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1875-sonli Qarori bo'yicha O'zbekiston umumta'lim maktablarida chet tilni majburiy fan sifatida 1-sinfdan boshlab o'qitish yo'lga qo'yildi. O'z vaqtida qabul qilingan Qaror hozirgi kunga kelib yoshlarning ko'p tillarni egallashlarida o'z samarasini ko'rsata boshladi.

Xalqaro aloqa tili maqomiga ega bo'lganligi bois ingliz tilini o'rganuvchilar nisbati ko'pchilikni tashkil etadi. Shu bilan birga, bitta chet tilni bilish bilan cheklanish rejalashtirilgan yutuqni yetarli darajada ta'minlay olmaydi. Har bir kishi, har bir jamiyat uchun faqat bu vositachi tilda egallangan oz yoki ko'p bilimlar bilan cheklanib qolmaslik uchun jiddiy sabab bordir. Agar ingliz tilini bilish barcha uchun odatiy holga aylangan bo'lsa, shaxs sifatida yuqori martabalariga erishish uchun esa me'yoriy holdan ortiq bo'lgan bilimlarni egallash, xususan til borasida (kamida) yana boshqa biror xorijiy tilni bilish talab etiladi.

Ushbu maqolada tor doirada mulohaza yuritadigan ayrim jamiyat vakillari tomonidan beriladigan "Bitta chet tilni o'rganish yetarli. Ko'ptillilik nima uchun kerak?"

degan savolga javob topish va ikkinchi chet tilni o'qitish bo'yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qilindi.

Ma'lumki, O'zbekistonning barcha yetakchi maktab, litsey va oliygohlarida barcha o'quvchi-talabalarga ikkinchi chet tilni o'qitish majburiyati qo'yildi, shular qatorida nofilologik ta'lim yo'nalishida faoliyat yuritayotgan bilim yurtlarida ham. Avvalambor, ikkinchi chet til nofilologik bilim yurtlarida joriy etilishining o'ziga xos xususiyatlari, muhim jihatlariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Mutaxassisligi tilshunoslikka asoslanmagan bilim yurtlarida tahsil olayotgan o'quvchilarga ikkinchi chet tilni o'qitish filologik yo'nalishda tahsil olayotgan o'quvchilarga qaraganda murakkab jarayondir. Chunki, shu kabi bilim yurtlarida birinchi chet tilning o'qitilishi, qolaversa, mutaxassisligi doirasidagi maxsus fanlarning mavjudligi ayrim fikrlash doirasi chegaralangan, til o'rganish qobiliyati zaif bo'lgan o'quvchilarga til o'rganishda ma'lum darajada to'sqinlik qiladi va, shu bilan birga, ularning fanlarni o'zlashtirish davomatlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday ekan, bu sharoitda nima qilmoq kerak?

Ta'kidlangan sharoitda ijod qiladigan til o'qituvchisidan ko'p izlanuvchanlik, kreativlik va mohirlik talab etiladi. Bir vaqtning o'zida ikkita chet tilni o'rganish ayrim o'quvchilarga salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'quvchilarning til tajribasi chet til o'rganishda g'ov bo'lishi (salbiy ta'sir - interferensiya) yoki yordam berishi (ijobiy ta'sir – transpozitsiya) kuzatiladi.

Binobarin, ikkinchi chet til muallimi ayrim sharoitlarda o'quvchilarning ona tilini (bu yerda rusiyazabon o'quvchilar nazarda tutilgan), ular o'rganayotgan birinchi chet tilni hech bo'lmaganda amaliy va nazariy bilmog'i darkor. Shuningdek, o'qituvchining o'qitish metodikasidan atroflicha xabardor bo'lishi talab qilindi. O'qitish ilmini metodika fani yoritadi. "Methodike" so'zi yunoncha bo'lib, "biror ishni maqsadga muvofiq bajarish usullari majmuyi" ma'nosini bildiradi. Demak, bilim yurtlarida faoliyat yuritayotgan uch xil til – ingliz, nemis va rus tili muallimlari o'quv, o'quv-uslubiy ishlarini hamkorlikda amalga oshirishlari talab etiladi. Agarda rus tili fani shu bilim yurtida dars rejasiga kiritilmagan bo'lsa, aks holda, til muallimlarining hamkorlikda ishlash strategiyasi to'la-to'kis amalga oshmaydi.

Ingliz tili bilan bir qatorda nemis va rus tillarini o'rganishning yosh o'zbek yigit-qizlari uchun naqadar ahamiyatga ega ekanligi haqida ma'lumot beramiz. Aynan bu hamohanglikning sababi bu tillar nafaqat dunyoda siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida o'z obro'-e'tiboriga ega bo'lgan davlatlarning tillari bo'lgani, balki ularning, avvalambor, lingvistik jihatdan o'zaro bir-biriga

qarindoshligi yoki yaqinligidandir. To'g'ri, rus tili ingliz va nemis tillaridek german tillari oilasiga tegishli bo'lmasa-da, uchala tilning o'zaro o'xshashlik jihatlari mavjud. Bundan tashqari, til o'rganuvchilar orasida shunday toifali o'quvchilar ham borki, ular Yevropa tillarini aynan rus tili orqali o'rganish uslublaridan foydalanishadi. Masalan, uchala tilda ham gapda kesimning ikkinchi o'rinda turishini: *"I am going to theatre/Ich gehe ins Theater/Я иду в театр"*; modal fe'llar va infinitivning qo'llanishini: *"He can read/Er kann lesen/Он может читать"*; murakkab gaplarda uchala tilda ham gap bo'laklari ketma-ketligida umumiylikning mavjudligini: *"He says that they are going/Er sagt, dass sie kommen/Он говорит, что они идут"*; nemis va rus tillaridagi kelishiklarda o'xshashlik mavjudligini: *"die Tasche der Frau/Сумка женщины"* kuzatish mumkin. Ushbu jumla o'zbek tilida so'zlarning joylashuvi nuqtayi nazaridan teskari tartibda keladi: "Ayolning sumkasi". Bu tillarda ko'plab, ayniqsa, grek va lotin tillaridan kirgan so'zlar mavjud bo'lib, ularning ma'nolari uchala tilda ham tushunarlidir, masalan: "taxi/Taxi/taksi", "polis/Polizei/politsiya", "creative/kreativ/kreativ", "musik/ Musik/musika". Qolaversa, madaniy sohada mazkur tillarda so'zlashuvchi xalqlarning ko'p o'xshash holatlarini kuzatish mumkin.

Bu tillarni birgalikda o'rganish, qanday ketma-ketlikda bo'lishdan qat'i nazar, o'quvchilar uchun katta afzalliklar keltiradi. Dastlab uchta til muallimlari o'zaro o'quv dastur va rejalarini muvofiqlashtirib olishlari talab etiladi. Xususan, imkon qadar, leksik va grammatik materiallarning o'qitish tartibini umimlashtirish lozim, masalan, "mening oilam", "mening bo'lajak kasbim", "olmoshlar tushunchasi", "fe'llarning tuslanishi" "fe'l zamonlari" va h.k. Shuningdek, chet til muallimlarining shaxsan o'zlari ingliz, nemis, rus tillarini kamida grammatika nuqtayi nazaridan bilishlari va o'qituvchi, kezi kelganda, o'z fanini ona tili bilan bir qatorda boshqa chet til fanlari bilan ham qiyosiy bog'lab o'tishlari tavsiya qilinadi. Agarda shu prinsipga amal qilingan holda darslar tashkil qilinsa, o'quvchiga ham ikkinchi va undan ortiq tillarni o'zlashtirishda qulaylik tug'diradi.

Ikki yoki undan ortiq chet tillarni o'rganishda, asosan, lug'at daftar tutish, ko'rgazmali vositalar o'ta muhim hisoblanadi. Har xil turda tashkillashtiriladigan badiiy kechalar va tadbirlar leksik mashqlar ustida ishlashga juda mos tushadi. O'quvchilar bunda quyidagi vazifalarni bajarishlari mumkin:

- ingliz/nemis/rus (yana o'zbek) tillarida ko'ptillik lug'at tuzish;
- shu tillardagi transport vositalari, oziq-ovqatlar, hayvonot olami, tana a'zolari yoki kiyim-kechaklarni turli tillarda nomlab chiqish;

- maxsus fanlar bo'yicha o'rganilayotgan tillardan glossariy joriy etish;

- ko'p tilni o'rganishga qaratilgan viktorinalar o'tkazish;

- chet tillardan fan olimpiadalarida ishtirok etish.

Bundan tashqari, o'quvchilarga ularning tillarni puxta egallashlarida o'qituvchi tomonidan motivatsiya berib borilishi juda muhimdir. Motivatsiya deganda o'quvchilarni chet tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, ularni tarbiyalash jarayonida amaliy tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutiladi. Mazkur tadbirlar doirasida chet til muallimlariga quyidagilarni bajarish tavsiya etiladi:

- chet til darslarida tili o'rganilayotgan mamalakatlarning diqqatga sazovor joylari, madaniy hayoti, urf-odatlar va bayramlari haqida videoroliklar tashkillashtirish;

- dars davomida va darsdan tashqari vaqtlarda o'quvchilar bilan faqat chet tilda so'zlashish;

- o'quvchilarning bo'lajak kasblariga oid mavzularda chet tilda davra suhbatlari o'tkazish;

- til egalari ishtirokida respublika va xalqaro miqyosida o'tkaziladigan anjuman, tadbirlarda o'quvchilarning ishtiroklarini ta'minlash.

Ta'kidlab o'tilgan masalalardan shuni xulosa qilish mumkinki:

- tilshunoslikka asoslanmagan bilim maskanlarida tillarni o'qitishda alohida yondashuv kerak bo'ladi;

- chet til muallimlarining ish stollarini bir-birlaridan uzoqlashtirib bo'lmaydi. O'qituvchilarning hamkorlikda amalga oshiriladigan o'quv-uslubiy, ilmiy-metodik va tarbiyaviy ishlari davomida ularni integrallashtirishga yo'naltirish lozim;

- mazkur bilim yurtlarida maxsus fanlar bilan chet til (rus tili) fanlarining o'zaro hamkorligini ta'minlash maqsadga muvofiq bo'ladi;

- o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishlarini oshirish maqsadida chet tillarida badiiy kechalar, maxsus fanlar o'rganadigan mavzular asosida va shu fan muallimlari ishtirokida chet tilda davra suhbatlari, ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazib borish kerak;

- o'qishda ijobiy yutuqlarga erishayotgan o'quvchilar bilan alohida ishlash amaliyotini davom ettirish muhim. Ularning respublika fan olimpiadalarida ishtiroklarini ta'minlash va ular erishgan yutuqlari uchun rag'batlantirib borish chet til muallimlarining odatiy faoliyatiga aylanishi darkor;

- o'zlashtirishi qiyin kechayotgan o'quvchilar bilan chet til fanlaridan sinfdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlar, ilmiy to'garaklar tashkillashtirish zamon talabidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: "O'qituvchi" NMIU, 2012. 5-bet.
2. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – Москва: Просвещение, 1991.
3. Василенко С.С. Методика формирования концептной компетенции у студентов-лингвистов: немецкий язык как второй иностранный после английского. – Санкт-Петербург, 2014.
4. Toshboeva B.O. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarga chet tilni o'rgatishda kelib chiqadigan qiyinchiliklar // Zamonaviy ta'lim. № 6, 2018.
5. <https://yuz.uz.news.president>. Mirziyoyev Sh.M. Xorijiy tillarni o'rgatish bo'yicha kelajak uchun mustahkam poydevor bo'ladigan yangi tizim. Videoselektor. 2021.
6. www.goethe.de. Goethe Institut. Warum Mehrsprachigkeit?
7. <https://www.mosalingua.com>. Zitate über Fremdsprachenlernen.

ABDULLA QODIRIY FALSAFIY-AXLOQIY QARASHLARINING RUSCHA TARJIMALARDAGI IN'IKOSI

XX asrning 20-yillari oxirida Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romaniga taqriz yozgan rus adibi M.Sheverdin asarga o'z qarichi bilan baho beradi, muallifni o'tmishni ideallashtirishda ayblaydi, milliylikni idrok etgan holda roman millatchilik ruhidagi asar, degan xulosaga keladi.

Maqolaning oxirida M.Sheverdin asarni rus tiliga tarjima qilish kerakmi, degan savolni beradi va unga o'zi javob berib, albatta, tarjima qilish lozim, faqat kitobxonlarni o'tmish hayotdagi romantizmdan himoya qilish maqsadida asarning “bo'sh” joylari haqidagi izoh va sharhlar bilan amalga oshirilishi darkor, deydi. Biroq maqoladagi shuncha ta'na-dashnomlardan so'ng, yozuvchi M.Sheverdin, baribir, asarning haqiqatan birinchi o'zbek romani ekanligini tan oladi¹.

Sovet yozuvchisining biryoqlama fikrlari va muallifning fojiali taqdiri romanni rus tiliga tarjima qilish jaryonini bir necha o'n yillar ortga surib yuboradi. “O'tkan kunlar” romani o'tgan asrning 50-yillarida rus yozuvchilari L.Bat² va V.Smironova tomonidan rus tiliga o'giriladi.

Asar mutarjimlarga jiddiy qisqartirishlar bilan taqdim etilgan. Chunonchi, Yusufbek hoji va Otabeklarning yurt istiqboli, xalq dard-u alami haqidagi teran fikrlari asardan o'sha vaqtda olib tashlangan edi. Chunki 50-yillarda Abdulla Qodiriy oqlanganiga qaramay, sobiq mustabid tuzumning mafkuraviy bosimi kuchli edi. XXI asrga kelib, mutarjim M.Safarov romanni yaxlit holda rus tiliga o'girdi.

Tadqiqotimizdan ko'zlangan asosiy maqsad shu davrgacha amalga oshirilgan tarjimalarni qiyoslab, badiiy asar tarjimasida muallif qo'llagan badiiy vositalar hamda asardagi ijtimoiy-siyosiy muammolar va xalq dardi, milliylik, vatanparvarlik, ona zamin istiqboli to'g'risidagi yozuvchi qarashlari tarjimalarda qay darajada aks etganligini aniqlashdan iborat.

Romanning birinchi bo'limidagi “Xon qiziga loyiq bir yigit” nomli ikkinchi faslda Otabek otasining yoshlikdagi do'stlaridan Ziyo shohichining uyida mehmondorchilikda bo'ladi. Yosh bo'lishiga qaramasdan, Otabek ziyofat vaqtida hammaning diqqatini o'ziga qaratadi. Uning ruslar hukmronligi ostidagi shaharlarga borgani majlis ahlini lol qoldiradi. Ayniqsa, Shamay (hozirgi Qozog'istonning Semey) shahri taassurotlari atrofdagilarni hayratga soladi. Otabek ruslarning idora usuli haqida hayajon bilan gapiradi va o'z idora usulimiz orqada qolib ketganini kuyunib so'zlaydi. Mazkur parchada biz nainki Otabekning, balki muallifning ham dunyoqarashini anglaymiz:

“Shamayga bormasimdan ilgari o'z hukmdorlig'imizni ko'rib boshqalar ham shundaydir, deb o'ylar edim, – dedi bek, – lekin Shamay manim fikrimni ost-ust qilib, o'zimni ham butunlay boshqa kishi yasadi. Men o'risning idora ishlarini ko'rib, o'z idoramizning xuddi bir o'yinchiq bo'lg'anlig'ini iqrar etishka majbur bo'ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi. Shamayda ekanman, qanotim bo'lsa, vatanimga uchsam, to'ppa-to'g'ri xon o'rdasiga tushsam-da, o'risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorliq yozib o'risning idora tartibini dasturilamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o'z elimni o'risniki bilan bir qatorda ko'rsam... ammo o'z elimga qaytib ko'rdimki, Shamayda o'ylaganlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu yerda so'zimni eshitkuchi birav ham bo'lmadi, bo'lsalar ham: “Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?” deb meni ma'yus qildilar. Ilgariroq men ularning gapiga bovar qilmay yursam ham, so'ngg'idan to'g'ri

so'zni aytkanlarini bildim. Darhaqiqat, mozoristonda "hayyya alalfalah" xitobini kim eshitar edi"³.

Mazkur parchadan ko'rinib turibdiki, Otabek vatan taqdiri, el-yurt qayg'usi, millat kelajagiga befarq emas. Matndagi quyidagi gap buning isboti: *"Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo'lishig'a aqlim yetmay qoldi"*. Asar qahramoni vatani-ning ertasi to'g'risida qayg'uradi. M.Sheverdin maqolasida bu gap erkin tarjima orqali rus tiliga shunday o'girilgan: *"Если так будет дальше, я не могу себе представить, каково будет наше положение"*. Asliyatdagi *"idoramiz"*, *"bu kungi tartibsizlik"* so'zlari tarjimada berilmagan, lekin oldin kelgan gapning mantiqiy davomi bo'lganligi sababli hamda g'alizlikning oldini olish uchun ham shunday yo'l tutilgan, deyish mumkin. Chunki mazmun asosan saqlab qolingan.

L.Bat yuqoridagi gapni rus tiliga quyidagicha o'giran: *"Ума не приложу, как быть, если и дальше так будет идти"*. L.Bat ham asliyatdan rus tiliga mazkur gapni erkin tarjima qilgan. Asliyatdagi *"idoramiz"*, *"bu kungi tartibsizlik"*, *"holimiz"* so'zlari tarjima qilinmagan. Gap tarkibidagi *"aqlim yetmay qoldi"* jumlasini *"ума не приложу"* tarzida o'girib, to'g'ri yo'lni tanlagan. Asliyatdan to'g'ridan to'g'ri tarjima qilgan M.Safarov esa bu gapni so'zma-so'z va erkin tarjima usullaridan foydalangan holda rus tiliga shunday o'giran: *"Ума не приложу, что же нас ожидает впереди, ежели в наших учреждениях будет все та же неразбериха"*. Tarjimon asliyatda yo'q *"впереди – oldinda"* hamda *"ежели – agarda"* so'zlaridan foydalangan. Shart maylidagi *"ketabersa"* fe'lini *"будет"* yordamchi fe'li bilan, *"nima bo'lishig'a"* jumlasini *"что же нас ожидает"* jumlasini yordamida berib, asliyat mazmunini rus tilida to'liqroq chiqarishga erishgan.

Mutarjim M.Safarov tarjimasini L.Batnikiga nisbatan talaygina ustunlikka ega. Bu, birinchidan, uning ixtiyorida o'zbek tilidan rus tiliga o'girilgan matnning mavjudligi, ikkinchidan, asliyat tilini bilishi, milliy kolorit va davr ruhini tarjimada qayta yaratish imkoniyatlari mavjudligi bilan izohlanadi. Mazkur parchada muallif qarshilantirish usulidan mahorat bilan foydalangan. Ruslarning, Otabekning ta'biri bo'yicha, zamonaviy idora usuli bir tomonda bo'lsa, xonning inqirozga yuz tutib borayotgan boshqaruv tizimi ikkinchi tomon. Tahlilga tortilgan parcha mazmunini tarjimada berish maqsadida mutarjimlar turli usul va vositalardan foydalangan va o'z oldlariga qo'yilgan maqsadga erishgan.

Matn so'ngidagi: *"Darhaqiqat, mozoristonda «hayya alalfalah» xitobini kim eshitar edi"* gapini mutarjimlar muallif dunyoqarashini chuqur mushohada qilmasdan turib tarjima qilgani yaqqol ko'rinib turibdi. M.Sheverdin maqolasida muazzinning *"najotga kelinglar"* chaqirig'i Otabekning chaqirig'iga aylanib qolgan: *"Страна подобна кладбищу: кто может услышать мой призыв, – сказал Атабек"*. Mutarjim mamlakatni bamisoli qabriston deb noto'g'ri tarjima qilgan. L.Bat bu gapni: *"Разве на кладбище услышит ктонибудь призыв «спасите!»?"* tarzida o'giran. Bunda muallif-

ning g'oyasi mutlaqo mavhum holatda tarjima qilingan. M.Safarov ushbu gapni asliyat mazmuni va muallif g'oyasiga maksimal darajada yaqin holda rus tiliga o'giran: *"В самом деле, разве на кладбище кто-либо услышит призыв «хаййя алалфалах»"*. Tarjimon bu yerda izoh va sharhlardan unumli foydalangan. Nazarimizda, muallif yuqoridagi gapda yurtning mozoristonga aylanayotganini va shunday joyda *"najotga kelinglar"*, deb ming baqiring, kim turadi, o'liklar qanday najotga kelishi mumkinligi haqidagi fikrni ilgari suradi hamda marhumlarni emas, ruhi, milliy g'ururi o'lganlarni nazarda tutadi.

Asliyat bilan tarjimalarni qiyoslashda davom etarkanmiz, asarning birinchi bo'limi – *"Istiqlol dardi"* va *"Inqilob"* fasllaridagi voqea-hodisalarga to'xtalamiz: Toshkent hokimi Azizbek shahar aholisi endigina qipchoqlar qamalidan qutulganiga qaramay, urush sababli bo'shab qolgan g'aznani to'ldirish niyatida xalqqa har bir jon boshi uchun o'ttiz ikki tanga soliq soladi. Bu vazifani bajarish uchun mas'uliyatni Yusufbek hojiga yuklaydi. Quyida romandagi o'sha holatni muallif qanday tasvirlagan-u, mutarjimlar uni qay darajada qayta yaratganini qiyosan o'rganib chiqamiz:

*"Yusufbek hoji egnida kimxob chopon bilan o'rdadan chiqdi. O'rdadagi «Chopon muborak bo'lsin!» deb so'rag'uchilarga istehzo iljayishi ostida bir turlik muhmal javob berar edi. Ul o'rda ko'prugidan o'tar ekan, boyag'idek qilib o'zicha yana bir kulimsirab qo'ydi va telbalarcha o'z-o'ziga so'zlanib ketdi: «O'ttuz ikki tanga soliq yig', emish... Bir haftadan keyinga qolmasin emish... Soliq yig'ishda qarshiliq qilg'anni darraga yotqizish, muvofiq ko'rilganda osdirish haqqi menga berilgan emish... Go'yo Yusufbek ham o'zidek bir qonxo'rga, bir zolimga aylansin emish... Men qonxo'rliq uchun Xudoning farz qilg'an hajini ado qilmadim; oldimda o'g'lum bor. Menda boshqalarning o'g'lini darraga yotqizish chog'ida ko'ndalang keladigan vijdon bor, din bor, diyonat bor. Bizning xalqni yer yutsin. Azizbekning tulkiligiga uchdi-da, uning kechagi zulmlarini unutdi, yetmish kunlab bir zamon jon berib, jon olib nihoyat xizmat haqqi uchun o'ttuz ikki tanga mukofot, eng keyingi burda noningni ham ber!»"*⁴

Mutarjimlar ushbu lavhaning asosiy g'oyasi va mazmunini, asosan, to'g'ri ilg'ay olishgan. Biroq lavhadagi ayrim so'z va jumlar asliyatdan uzoq: *"в каком-то умопомрачении заговорил сам с собой..."* (L.Bat), *"словно в бреду заговорил сам с собой..."* (M.Safarov). Birinchi mutarjim ham, ikkinchisi ham *"telbalarcha"* so'zini noto'g'ri tarjima qilgan. Ayniqsa, ikkinchi tarjimadagi *"словно в бреду"* jumlasini asliyat ma'nosidan ancha uzoqdir, chunki Yusufbek hoji alahsirab o'z-o'ziga gapirayotgani yo'q, aksincha, u ovoz chiqarib fikrlamoqda.

Umuman olganda, lavha mazmuni imkon qadar saqlangan holda har ikkala mutarjim tomonidan rus tiliga o'girilgan. Muallif mazkur matnda inson shuurida salbiy tuyg'ularni uyg'otuvchi so'z va birikmalardan mahorat bilan foydalangan: *"soliq yig'"*, *"darraga yotqizish"*,

“osdirish”, “qonxo‘r”, “zolim”, “zulm”, “Azizbekning tulkiligi” va boshqalar. Shu bilan birga, “farz”, “haj”, “viydon”, “din bor”, “diyonat bor”, “jon olib”, “jon berib” kabi ijobiy ma‘nodagi so‘z va jumlar orqali qarshilantirish badiiy usulini qo‘llagan. Yusufbek hoji o‘zini Azizbekka nisbatan qarshilantiradi.

Muallifning vatan, millat haqidagi qarashlarini asarning uchinchi bo‘limidagi “Musulmonqul istibdodiga xotima” nomli faslda ko‘ramiz. Toshkentlik beklar Muhammad Rajab qo‘rboshi uyida kengash qilib, shaharda qipchoqlarni qirish masalasini muhokama qilishadi. Ushbu raiyat majlisiga Yusufbek hoji ham taklif etiladi. Hojidan boshqa barcha beklar qirg‘inni yoqlab chiqishadi. Majlisda ko‘tarilgan bu masala bo‘yicha bek raiyatga qarata o‘z mulohazalarini aytadi: *“Beklar, – dedi, – manim hamma mulohazam yurt, el manfaati nuqtasidan turib aytiladi, Men hyech bir vaqt inkor qila olmaymankim, yolg‘iz o‘z g‘arazi yo‘lida ish qilg‘uchi palid kishilar qipchoqlar orasida bo‘lg‘anidek. Bizda ham yo‘q emas... Balki anovillarda o‘nlab bo‘lsa, bizda yuzlab bor. O‘zi bizning ko‘zimizga itdek sovuq ko‘ringan qipchoq bachcha Normuhammadning el uchun qilib turg‘an to‘g‘ri xizmatini men o‘z umrimdagi Toshkand beklari orasida birinchi marta ko‘raman. Buni siz yaxshilar ham inkor qila olmassiz. Bas, ayb qipchoqda emas, balki uning manfaati shaxsiyasi yo‘lida ish ko‘rguchi boshliqlarida va qipchoqlar o‘ylag‘andek gunoh qora choponlilarda bo‘lmay, balki uning uch-to‘rtta ma‘nisiz beklarida!... Burodarlar! O‘rus o‘z ichimizdan chiqadigan fitna-fasodni kutib, darbozamiz tegida qo‘r to‘kib yotibdir. Shunday mashhar kabi bir kunda biz chin yovg‘a beradigan kuchimizni o‘z qo‘limiz bilan o‘ldir-sak, sen falon deb qirilishsaq holimiz nima bo‘ladir. Bu to‘g‘rida ham fikr qilg‘uchimiz bormi? Kunimizning kofir qo‘liga qolishi to‘g‘risida ham o‘ylaymizmi yoki bunga qarshi hozirliq ko‘rib qo‘yg‘anmizmi?”*

Hoji o‘zini tutolmay ko‘z yoshisini oq soqolig‘a quyib davom etti:

– *Mana burodarlar! Siz o‘z qipchog‘ingiz uchun qabr qazig‘an fursatda, sizga ikkinchilar tobut chopadir. Biz qipchoqqa qilich ko‘targanda, o‘rus bizga to‘p o‘qlaydir. Siz dunyoda o‘zingizning yagona dushmaningiz qilib qipchoqni ko‘rsangiz, men boshqa yovni har zamon o‘z yaqinimg‘a yetkan ko‘raman! – dedi va ro‘ymoli bilan ko‘z yoshisini artib o‘rnidan turdi. – Agarda dunyodan o‘tayo‘zg‘an bir keksangizning maslahatiga quloq bersalaringiz bu fikringizdan qayting, burodarlar! Illo Yusufbekni o‘ldiga chiqarib, bu shum ishingizdan meni*

*tashqarida hisoblangiz! – dedi va majlisning o‘lturing, to‘xtang so‘ziga quloq solmay o‘lturishni tashlab chiqdi”*⁵.

Yuqoridagi lavhada Yusufbek hojining el-yurt, mam-lakat, ona Vatan hamda istiqloq haqidagi fikr-mulo-hazalari berilgan. Hojining valiyona fikrlari ko‘p o‘tmay o‘z tasdig‘ini topadi. 1928-yilda jurnalda bosilgan M.Sheverdin maqolasida mazkur lavha tarjimasi juda qisqa variantda berilgan, muhim nuqtalar o‘z aksini top-magan, bil‘aks, umumiy so‘zlar tarjima qilingan. O‘tgan asrning 50-yillarida qilingan tarjimada mafkuraviy bo-sim ta’siri ostida asarning eng kerakli va muhim joylari olib tashlangan. Bu holatni V.Smirnovaning tarjimasida kuzatishimiz mumkin. Lavhaning asosiy nuqtasi bo‘lgan Yusufbek hojining nutqi qisqartirilgan holatda tarjima qilingan. Matndagi asosiy g‘oya va mazmun rus kitob-xoni uchun mavhum bo‘lib qolgan. Pirovard natijada rus istilosi haqidagi hojining fikrlari va ogohlantirishlari kon-tekstda o‘z ifodasini topmagan. Biroq bu kemptiklikning vujudga kelishida tarjimon V.Smirnovaning aybi yo‘q, chunki o‘sha davrda unga taqdim etilgan taglamalarda bunday keskin fikrli joylar ongli ravishda berilmagan edi. Zero, noshirlarning maqsadi asarni bosmadan chiqar-ish bo‘lgan. Hukmron mafkura bunday hur fikrlarni qa-bul etmas va hazm qilmas edi. So‘nggi tarjima bundan mustasno bo‘lib, unda muallifning qarashlari to‘liq beril-gan. Lekin mazkur tarjima qanday saviyada bajarilgani tadqiqotimizning asosiy maqsadlaridan biridir.

V.Smirnova tarjimasiga oid quyidagi fikrni keltirish mumkin: umuman olganda, ayrim xato va kamchiliklar e’tiborga olinmasa, tarjima talabga javob beradi. Biroq asliyat matnidagi *“Burodarlar”* so‘zi bilan boshlangan mazkur parcha hamda *“Mana burodarlar! Siz o‘z qip-chog‘ingiz uchun qabr qazig‘an fursatda, sizga ikkin-chilar tobut chopadir...”* deb boshlanadigan matn tar-jimada berilmagani V.Smirnovaning tarjimasi qimmatini tushirib yuborgan, matnda mantiqiy izchillikka putur yetgan.

Asliyat tilini biluvchi mutarjim M.Safarov avvalgi tar-jimaning kemptiklarini bartaraf etib, o‘ziga xos yutuqqa erishgan, biroq badiiy mahorat bobida anchayin oqsa-gan. Vaholanki, asarning avvalgi tarjimasi keyingi tar-jimalarga *“yo‘lchi yulduz”* bo‘lib xizmat qiladi. *“O‘tkan kunlar”*ning ruscha tarjimalari ham bundan mustasno emas. Tarjimonlarning keyingi avlodi, albatta, o‘zidan avval ijod qilgan tarjimonlarning yutuqlari va yo‘l qo‘ygan kamchiliklarini o‘rganib, o‘ziga tegishli xulosa-lar qilishi lozim.

1. Шевердин М. Первый узбекский роман (А. Кадыри. «Уткан кунляр» (Прошлые дни) // За партию: Орган СредАзиатского Бюро ЦК ВКП (б) и Казкрайкома ВКП(б). – Ташкент, 1928. № 3. – С. 88–96.

2. Кадыри А. Минувшие дни. – Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1958.

3. Qodiriy A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2014. 15-bet.

4. Qodiriy A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2014. 83–84-betlar.

5. Qodiriy A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2014. 221-bet.

TIL BIRLIGIDA TAQLID SO'ZLARNING O'RNI

Ma'lumki, tilshunoslik fani hozirgi darajaga yetguncha uzoq tarixiy rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Bu – tabiiy hol. Uning yaratilishida ham o'tmishda ijod etgan juda ko'p mutafakkirlarning ishtiroki bor. XI asrda yashagan buyuk turkiyshunos Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida so'zlarni ot, fe'l va yordamchilarga bo'lib tasniflashga harakat qilgan. Zamaxshariyning "Al-Mufasssal" asarida so'z turkumlari – ot, fe'l va yuklamalar, "Muqaddimat ul-adab" asarida esa ism (ot), fe'l, bog'lovchi, ot o'zgarishlari (otlarning turlanishi) va fe'l o'zgarishlari (fe'llarning tuslanishi)ga bo'lib o'rganilgan.

Yevropa tilshunosligida XVII asrga kelib Bekon va Lokk (Angliya), Leybnis (Germaniya), Dekart (Fransiya) kabi faylasuf-olimlar ba'zi asarlarida yo'l-yo'lakay so'z turkumlari haqidagi mulohazalarini o'rta tashlaganlar. XVII asr faylasuflari barcha mavhum otlar hissiy sezish mumkin bo'lgan konkret narsa va hodisalarning nomiga borib bog'lanadi, deb hisoblashgan. [1: 26] M.V.Lomonosov "Rus tili grammatikasi" asarida so'zlarni dastlab uch turkumga – otlar, fe'l va yordamchi so'zlarga ajratgan. Yordamchi so'zlarni yana oltita: olmosh, sifatdosh, ravish, old ko'makchi, bog'lovchi va undovlarga bo'lgan.

O'zbek tilida so'z turkumlarining tasnifi Abdurauf Fitrat nomi bilan bog'liq. Olim so'zning ma'nosini asos qilib olgan holda turkumlarga ajratadi: ot, sifat, son, fe'l, olmosh, ko'makchilarni farqlaydi. Albatta, turkumlarga ajratishda o'zidan oldingi olimlar, ya'ni arab tilshunosligida ham ot, sifat, fe'l turkumlari asosiy o'rinni egallaganligini e'tiborga olgan. [2: 22–23]

O'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab A.G'ulomov, F.Kamol, Sh.Rahmatullayev, X.Abdurahmonov kabi olimlar so'z turkumlari yuzasidan tadqiqotlar olib borishdi. Tasviriy so'zlar o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab taqlid so'zlar deb nomlanib, so'z turkumi sifatida qayd etila boshlandi. R.Qo'ng'urov ularni an'anaviy ikki katta guruhga bo'lib o'rganishni tavsiya etgan:

- 1) tovushga taqlid so'zlar;
- 2) harakat, holatga taqlid so'zlar. [3: 7–9]

Tovush, harakat-holat bilan bir qatorda til birligiga ham taqlid so'zlar mavjudligi borasida J.Eltazarov quyidagicha fikr bildiradi: "...aslida taqlidiy so'zlar faqat tovush va harakatga taqlid emas, u til birliklariga ham taqlid shaklida namoyon bo'lishini ko'ramiz, ya'ni tilimizdagi *non-pon*, *qip-qizil*, *katta-matta*, *ertan-mertan*, *to'lab-po'lab*, *chalob-palob* kabi so'zlar ham taqlid va so'zning birikuvidan hosil bo'lgan va xiralashgan tasviriy so'zlardir. Til birligiga taqlid bildiradigan so'zlar juft so'z sifatida u hech qachon konkret ma'no bermasligi va hech qachon tilda o'sha holda leksema sifatida uchramasligi va har qanday so'zga *p*, *m* tovushlarini ke-

rakli o'rinlarda qo'shish bilan uning taqlidini yasay olishi fikrimizni isbotlashga harakat qiladi". [4: 134]

Tilimizdagi barcha birliklarga bir *p*, *m* tovushlari qo'shilib, takrorlanib taqlid so'zlar yasalishi bilan bir qatorda, ayrim so'zlarga *s* tovushi almashib, takrorlanishi natijasida taqlidi yasalishi ham kuzatiladi: *pul-sul*, *patir-satir* kabi. Unli tovush bilan boshlangan so'zlarda ushbu tovushlar ortirilishi, undosh tovush bilan boshlangan so'zlarda esa tovush almashishi hodisasi yuz berishi natijasida til birligiga taqlid so'zlar yasaladi. Tilshunoslikda bunday birliklar juft so'zlar sifatida o'rganiladi. Xususan, A.Hojiyevning "O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar" kitobida shunday birliklar juft so'zlar sirasidan joy olgan bo'lib, birinchi komponenti fonetik o'zgarish orqali hosil qilingan juft so'zlar ikkiga bo'linadi: 1) birinchi tovushi o'zgargan juft so'zlar: *non-pon*, *meva-cheva*, *burda-surda*; 2) bir undosh tovush ortiriladi: *irim-sirim*, *onda-sonda*. [5: 60] Til birligiga taqlid so'zlarning birinchi qismi tilimizda yakka holda ham qo'llaniladigan so'zlar bo'lishini bunday birliklarning juft so'zlardan farqli tomonlaridan biri sifatida keltirish mumkin. Fonetik o'zgarishga uchrab takrorlangan qism esa ma'no anglatmaydi va tilda yakka holda kelmaydi. Fonetik o'zgarishga uchrab takrorlangan qism faqat ma'lum so'zga umumiylik, ta'kidlash, mavhumlashtirish, tusmollash, yumshatish kabi xira ma'nolar qo'shilishiga yordam beradi. Shartli ravishda til birligiga taqlid so'zlarning ikkinchi qismi konkret ma'no anglatmasligi, mustaqil so'z sifatida tilimizda ishlatilmasligini bunday so'zlarning juft so'zlardan yana bir farqli jihati sifatida keltirish mumkin. Tilda mavjud barcha so'zlarga nutq vaziyatiga qarab til birligiga taqlid so'zlar qo'shilishi mumkinligi bunday birliklarning juft so'zlardan asosiy farqli jihati hisoblanadi.

Til birligiga taqlid so'zlar ham hosil bo'lish o'rniga ko'ra ikki xil xususiyatga ega:

1) so'zning boshida kelgan undosh tovushning, asosan, *p*, *m*, *s* undosh tovushlari bilan almashib takrorlanishi natijasida hosil bo'lgan til birligiga taqlid so'zlar: *Siz ham jadid maktabini yoptirmasdan, og'iz uchida ha-pa deb qo'ysangiz, sizni ham maqtab yozishardi* (Cho'lpon, "Kecha va Kunduz". 100-bet); *Ortiqcha ishim ham yo'q, qog'oz-mog'oz bo'lsa, ola ketay, deb edim* (Cho'lpon, "Kecha va Kunduz". 143-bet). *Oftob oyim bachcha-machchadir deb o'ylagan edi* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 32-bet); *Yerlar erib, hamma yoq shilt-pilt loy, qo'rg'on kungiralaridagi qirovlar bug'ga aylanib ko'kka ko'tarilmakda edilar* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 78-bet); *Haligi mushumzo'r yigit uni bir turtidi-da: "Yur, ...jinni-minni bo'ldingmi?" – deb sudray boshladi...* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 184-bet); *Guzar-puzarga chiqqandir, – dedi O'zbek oyim* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 312-bet); *Balki... yoshligida kasal-pasal bo'lgan-*

dir? *Mobodo... boshini tasodifan devor-pevorga urub olib edimi?* (T.Murod, "Otamdan qolgan dalalar". 176–177-betlar);

2) unli tovush bilan boshlangan so'zlarda bir undosh tovushning, asosan *p, m, s* tovushlari orttirilib takrorlanishi natijasida hosil bo'lgan til birligiga taqlid so'zlar: *Xalq og'zida Otabeklarning emish-memish hikoyalari edi* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 89-bet); *Uncha-muncha narsani ayamaganim uchun bo'lsa kerak* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 200-bet); *O'-o' Jamoliddinov, nima balo, o'lib-po'lib qolidingmi?* – deydi (T.Murod, "Otamdan qolgan dalalar". 52-bet).

Ba'zida unli tovush bilan boshlangan so'zlarda ham *ch* undoshining qo'shilishi natijasida til birligiga taqlid so'zlar hosil bo'lishi mumkin: ...*Yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketganlaridan hikoya qiladi* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 52-bet).

Yuqorida keltirilgan til birligiga taqlid so'zlarning barchasi alohida leksema sifatida hech qanday ma'no anglatmaydi, lekin ularda umumiylik, ta'kidlash, taajjub va mavhumlik ma'nolari mujassam. Bu ma'nolarning qaysi biri til birligiga taqlid so'zning kontekstda egallagan o'rniga qarab ustunlik qilishi mumkin. Bunday til birligiga taqlid so'zlarda mavhumlashtirish semasi kuchliroq ekanligi sezilib turadi. *Shilt-pilt* misoli taqlid so'zga ham til birligiga taqlid so'zlar hosil bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. *Shilt-shilt* tarzidagi takroriy taqlid so'zga ta'kidlash semasini oshirish, obyektini to'laroq tasvirlash va asar matnida bir xillikdan qochish maqsadida *shilt-pilt* tarzida berilganligini ko'rish mumkin. *Jinni-minni* til birligiga taqlid so'zida esa taajjublelanish semasining ustun turishi seziladi.

Til birligiga taqlid so'z matndan olib qo'yilganda ham gap mazmuniga deyarli ta'sir qilmasligi ularning juft so'zlardan yana bir farqli jihati hisoblanadi. Bunday holatlarda gap mazmuni qisman torayadi xolos. Til birligiga taqlid so'zlar, asosan, so'zning ma'nosi kengayishiga xizmat qiladi.

Til birligiga taqlid so'z qo'shib ifodalanganda so'z tarkibidagi qo'shimchaning taqlid qismga o'tishi kuzatiladi. Yuqorida keltirilgan misollarimizning ayrimlarida ham aynan shu holatni kuzatish mumkin. Til birligiga taqlid so'zlarni nutq vaziyatiga qarab tilimizdagi barcha so'zlarga qo'shib ifodalanish hollari uchraydi: *non-pon, yurdi-purdi, pul-mul (pul-sul), patir-matir (patir-satir), qiyshiq-shiyshiq, qalt-shalt* (tilimizda juda kam holatlarda *sh* tovushining qo'shilishi yoki orttirilishi natijasida ham til birligiga taqlid so'zlar yasaliish hodisasi yuz beradi), *oz-moz, avrab-savrab, qarab-parab, ish-pish, balki-malki, qish-pish, g'ish-mish, bosh-mosh* (ba'zida bunday birliklarning ikkinchi til birligiga taqlid qismi mustaqil ma'noli so'zga o'xshab qolish hollari ham uchrab turadi, lekin ular nutq vaziyatida hech qanday ma'noga ega bo'lmaydi: *bosh-moshing og'rigandir* kabi), *lekin-pekin, voy-poy, o'sha-mo'sha* kabi. Bunday til birligiga taqlid so'zlar ishtirok etgan birikmalarda birinchi qism har doim tilimizda mavjud ma'lum mustaqil ma'noli so'z bo'ladi.

So'zlarning birinchi bo'g'ini ma'lum o'zgarishlarga uchrab takrorlanishi natijasida ham til birligiga taqlid so'zlar yasaliishi mumkin. Bunday til birligiga taqlid

so'zlar sifat, ravish so'z turkumlariga oid so'zlarda yuz beradi va sifatning darajalanishi hodisasini yuzaga keltiradi: *Yosh yigit ikki beti qip-qizargan eshitilar-eshitilmas bir ovoz bilan ...* (Cho'lpon, "Kecha va Kunduz". 88-bet). *Miryoqub to'ppa-to'g'ri o'z uyiga borib, safarga tayyorlana boshladi* (Cho'lpon, "Kecha va Kunduz". 199-bet). *Ul uyug'a ketar ekan, yuragi bolalarini uchurib ketkan karrakning uyasidek bo'm-bo'sh edi* (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar". 205-bet). So'zlarning boshidagi birinchi bo'g'ini takrorlanishi natijasida hosil bo'lgan til birligiga taqlid so'zlar ham alohida holda nutqimizda uchramaydi, alohida olinganda hech qanday ma'no anglatmaydi. Ular faqat asos so'zga qo'shimcha ma'no yuklash vazifasini o'taydi. So'z anglatgan belgini oddiydan kuchliroq ekanligini ifodalaydi. Yuqorida keltirilgan misollarimizda ham *qizil* so'zidan *qip-qizil* belgining kuchliroq, ortiqroq ekanligini ifodalab kelmoqda. Shu bois bunday birliklar sifatning orttirma darajasini yuzaga keltiradi. Ikkinchi gapdagi *to'ppa-to'g'ri* birligi biroz mulohazatalab, chunki bu til birligiga taqlid so'zda *-pa* qo'shimchasi ham qo'shilgan va so'zga yanada kuchliroq ta'kid ma'nosini yuklagan. *To'g'ri* oddiy o'z ma'nosidagi so'z. *To'p-to'g'rida* ta'kidlash ma'nosining sezilarli ortishi kuzatiladi. *To'ppa-to'g'rida* esa ta'kidlash ma'nosining kuchayganligi, keskinlik kasb etganligi ko'rinadi. Demak, taqlid so'zlarda qisman bo'lsa ham yasaliish hodisasi yuz beradi va nutqimizda bunday birliklar sifat va ravish so'z turkumlarida juda ko'p ishlatiladi.

Til birligiga taqlid so'zlar nutqda qotib qolgan, tayyor holatga keltirilgan va so'z komponentlaridan birining yoki bir nechasining o'zgarishi bilan takrorlanib, birgalikda boshqa ma'no ifodalash xususiyatiga ega emas. Til birligiga taqlid so'zlar nutq jarayonida nutq vaziyatiga qarab ma'lum so'zning biror komponenti almashishi, tovush orttirilishi va so'zlarning birinchi bo'g'ini takrorlanishi natijasida favqulodda yuz beradigan jarayon bo'lib, u so'z ma'nosi kengayishi uchun xizmat qiladi. Tilimizda mavjud *bosh-qosh* birikmasini biz faqat shunday holatda qabul qilamiz. Bu birlikning birgalikdagi ma'nosi alohida-alohida anglatadigan ma'nolaridan farq qiladi. Vaholanki, ushbu birlikning ikkala komponenti ham mustaqil ma'noga ega so'zlar va birgalikda ham ma'lum darajada o'z ma'nolarini saqlab qolgan. Sanab o'tilgan bu xususiyatlari bu birlikning til birligiga taqlid so'zlardan farqli jihatlari hisoblanadi. Til birligiga taqlid so'zlar, yuqorida aytib o'tganimizdek, tildagi barcha birliklarda nutq vaziyatiga qarab qo'shilishi, favqulodda yuz berishi, taqlid qismning alohida leksema sifatida hech qanday ma'no ifodalamasligi, taqlid qism faqat ma'lum til birligi anglatgan ma'noni kengaytirishi uchun xizmat qilishi bilan xarakterlanadi.

Sanab o'tilganlar asosida xulosa qiladigan bo'lsak, tasviriy so'zlar o'rganilishida tovushga taqlid so'zlar, harakat-holatga taqlid (obrazli) so'zlarga yana bir bo'lim – til birligiga taqlid so'zlarni qo'shib o'rganish maqsadga muvofiq. Buning bir necha ilmiy asoslari mavjud:

– o'zbek tilida mavjud barcha so'zlarga bir *p, m, s* tovushlarining almashishi yoki orttirilishi natijasida til birligiga taqlid so'zlar hosil bo'lishi (ayrim so'zlarda *ch, sh* tovushlari ham shunday vazifa bajaradi);

– til birligiga taqlid bildirib kelgan soʻz mustaqil soʻz sifatida hech qanday maʼno anglatmasligi;

– til birligiga taqlid soʻzlar soʻzning maʼnosi kengayishi uchun xizmat qilishi;

– bunday birliklarning faqat oʻzbek tiliga xosligi;

– til birligiga taqlid soʻz matndan olib qoʻyilganda ham gap mazmuniga deyarli taʼsir etmasligi;

– til birligiga taqlid soʻzlarning har doim birinchi qismi maʼlum maʼnoga ega birliklar boʻlishi kabilarni aytish mumkin.

Xullas, taqlid soʻzlarning nafaqat maʼno guruhlari, balki matn doirasida ularning stilistik hamda pragmatik xususiyatlarini ham keng koʻlamli tadqiq etish oʻzbek tilshunosligi oldidagi muhim masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Венкович В.М., Шайкевич А.Я. История языкознания. Ч. 1. – Москва: Наука, 1989.
2. Qurbonova M. Abdurauf Fitrat va oʻzbek tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 1997.
3. Qoʻngʻurov R. Oʻzbek tilida tasviriy soʻzlar. – Toshkent: Fan, 1966.
4. Eltazarov J. Soʻz turkumlari paradigmasidagi oʻzaro aloqa hamda koʻchish hollari. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 134-bet.
5. Hojiyev A. Oʻzbek tilida qoʻshma, juft, takroriy soʻzlar. – Toshkent: Fan, 1963.
6. Abdulla Qodiriy. Oʻtkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2012.
7. Togʻay Murod. Otamdan qolgan dalalar. – Toshkent: Sharq, 1994.
8. Choʻlpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.

Shoiraxon SHOKIROVA,

Fargʻona viloyati Oʻzbekiston tumani 16-maktab oʻqituvchisi

OTA MEHRI CHIZGILARI

(bir gʻazal talqini misolida)

Dunyoda onalarning farzandlariga mehri hech qanday tashbeh va talmehlsiz ham barchaga ayonki, buni soʻz bilan izohlashga hojat yoʻq.

Otalar-chi? Otalarning farzandga mehri, sogʻinchi, muruvvati haqida nima deyish mumkin? Ana shu savollarga hazrat Navoiyning bir gʻazali misolida javob topishga intilaylik... Bu barchaga maʼlum va mashhur “Qaro koʻzum” asaridir. Ushbu gʻazal navoiyshunos olimlar tomonidan teran tahlil qilingan. Biz oʻz qarashlarimizdan kelib chiqib, bu orifona gʻazalning maʼnaviy-axloqiy tomonlarini nazarda tutgan holda sharhladik. Bu harakatlarimiz boshqa olimlar talqinidan farq qiladi va buning qanchalik oʻrinli ekanini baholashni oʻquvchilarimiz hukmiga havola qilamiz.

Orif kim va orifona sheʼr nima? Qisqacha aytganda, orif – olamga aql, tafakkur va koʻngil koʻzi bilan boquvchi, teran fikrlovchi, komil inson. “Orif” soʻzining mazmuni – irfon. U olam uyidagi hodisalar sababini oʻrganar ekan, unga baho berishda, albatta, olamning ibtidosi va intihosidan kelib chiqib hukm yuritadi. U qadar va qazo, Yaratuvchining buyuk qudratini nazarda tutadi.

Yunus Emro yozganidek:

Orif anga deyarlar, ul kon boʻlur,
Maʼrifat olamida bir ummon boʻlur...
Haq deyajak nafasi haqdin kelur.
Soʻylayajak soʻzlari Qurʼon boʻlur.

Xullas, u shariatda orifi biloh, tariqatda voqifi asror, haqiqatda komil-u mukammal, maʼrifatda daryoyi ummon boʻlgan ustozdir.

Orifona sheʼrlarining oʻzini ham ikkiga ajratish mumkin:

1. Orifning dunyoviy (tabiiyyun) hayot haqidagi maslahati va kuzatishlari aks etgan sheʼrlar;

2. Orif (soʻfiy, pir, murshid)ning oshiqlik maqomotlarini egallash yilidagi oʻgitlari aks etgan asarlar.

Demak, bunday sheʼrlarda ezgulik targʻiboti, insonning axloqiy martabalarga munosib boʻlmogʻi, vafodorlikka, sadoqatga, rahm-shafqatga, toʻgʻrilikka, insofga, xalqparvarlikka, rostgoʻylikka, mehr-muruvvatlikka, shijoatga, sabr va tavakkulga, zehnli, hilm, qanoatli, saxovatli, viqorli va hayoli boʻlishga, riyozat qiyinchiliklarini xushnudlik bilan qarshilashga, qadar va qazoga koʻnikishga, Robbining tajallisini nazardan qochirmaslikka, Tangrining sifatini bilishga, maʼrifat va irfon egallashga chaqiriladi. Shu fazilatlarini egallash yoʻllari haqida maslahat va oʻgitlar beriladi.

Voqean, bu gʻazalning orifona talqinida otaning oʻz farzandiga bildirgan sogʻinchlari, oʻtinchlari, otalik mehriining yetuk hissiy iztiroblari oʻz ifodasini topgan, deb tasavvur va tafakkur qildik:

*Qaro koʻzum, kelu mardumligʻ emdi fan qilgʻil,
Koʻzum qarosida mardum kabi vatan qilgʻil.*

Ey, koʻzumning qarosi, yolgʻizim. Kelib odamlardan (anʼanaviy) yashashni oʻrgan (odat qil)gin! Koʻzim ochiqligida oʻzga insonlar kabi biror boshpana (goʻsha) egasi boʻl. Qarshimda, koʻz oldimda (istiqomat qil) yasha!

Koʻryapsizki, shoirning prototip sifatida olgan lirik qahramoni qarigan, umr soʻngida farzandini koʻrish orzusida. Farzand (koʻzning oq-u qarosi)dan darak yoʻq... Umr esa oxirlashmoqda. Shoir bir sheʼrida yozadi:

Oqara boshladi bosh-u toʻkila boshladi tish,
Safar yarogʻini qilgʻilki, tushdi boshingga ish.

Yigitligim boribon, keldi boshima qarilig',
Fano yo'lida bu yanlig' emish borish-u kelish.

Bu o'tkinchi dunyo yo'lidagi og'ir borib-kelishlardan biri yakka-yu yolg'iz farzandning ayriliq sog'inchidir. Chunki soch oqargan, tish to'kilgan... Bir tarafda "safar yarog'ini ko'rish kerak, bir tarafda esa yakka-yu yagona qarog'ini vatanli ko'rish kerak. Ana shu savdolar girdo-bida ota "borish-u kelish" qilayotir.

Yuzung gulig'a ko'ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il.

Sog'inch, intizorlik shu darajadagi, bu kunimdan yuzing guli uchun ko'nglimda bir bog' tiklasang. Qani endi iloji bo'lsa-yu bunday ayriliqdan ko'ra qading (sav-lating) niholiga jonim gulshanini chaman qilib olsang...

Takovaringg'a bag'ir qonidin xino bog'la,
ltingg'a g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.

Ey farzand, intizorlik yuki ostida yurak-bag'rim qon bo'lib oqmoqda, uni oting oyoqlari va dumiga xino qilib bog'laginki, shunda doimo sen bilan bo'lishimdan mening sog'inch tashnaligim qonsin!

Bunday ayriliq va yolg'izlik hayoti tufayli hijron azoblaridan ingichkarib borayotgan jonim ipini vafodor do'sting (it)ga tasma qilib olganing durust... Chunki har doim sening ishonchli hamrohing bilan birga bo'lur edim. Zora, shunda ko'nglim taskin topsa...

Firoq tog'ida topilsa tufrog'im, ey charx,
Xamir etib yana ul tog'da ko'hkan qilg'il.

Ey g'addor, sitamkor dunyo! Bunday sog'inch va musibatlar, ayriliq va firoqlar tog'i (yuki) ostida qolishim aniq, qachongacha yana chidash mumkin?!

Ey falak, mabodo dilbandim qaytguncha o'lib qol-sam, u kelganda bu g'am tog'i ostida ezilgan xokimni topib bir ota (inson) yasaginki, u ham bo'lsa ko'hkan kabi bo'lgani ma'qul. O'shagina tag'in bunday azoblarni yengib yashashi mumkin. Faqat undagina bunday azoblarni yengishga munosib kuch-qudrat topiladi, xolos.

Yuzung visolig'a yetsun desang ko'ngullarni,
Sochingni boshtin-oyog' chin ila ishkan qilg'il.

Ey bolam, bilsang edi otang seni qanchalar qum-sagan. Agar kulbamdan o'z qarorgohinggacha bo'lgan yo'lni bu qaro soching kabi jingalak-jingalak qilib chiqqanigda ham bu farzand yuzi visoliga, sog'inchi-ga to'lgan bezovta ko'nglim undan adashmay borishga shay.

Xazon sipohig'a, ey bog'bon, emas mone'
Bu bog' tomida gar ignadin tikan qilg'il.

Ey bog'bon, bilasan-ku boqqa xazon (kuz) faslini kiritmay deb atrofni baland qo'rg'on qilib, u devorga ignadan tikon qadaganigda ham bu tadbirlar kuz fasli-ga to'siq bo'la olmaganidek, mening tan bog'imga ham mo'ysafidlik sipohi kirmoqda. Qanday chora qo'llamay-ki, bu bog'-jussamni yosh (navqiron) asrashning imkoni yo'q... Qadar va qazo azal ishi ekan. Endi umrim fasliga kuz kirib kelmoqda, undan so'ng qish kelishi aniq-ku. Shunday bo'lgach, men ne qilay?! Bu ko'rgiliklar tu-fayli o'lib qolmasam edi, zora. Noumid shayton, qarib

qolayotganimdan xavotir olib ko'zumning oq-u qarosi kelib qolsa... Go'yoki shoir bunday iztirobga tushgan otalar tilidan bir she'rida:

*Olimda tabibi chora sozim ham yo'q,
Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo'q,
Tegramda anisi jon gudozim ham yo'q.
Boshimda shahi banda navozim ham yo'q, – deydi.*

Bunday yolg'iz, qo'lida na bir tadbir, yonida na bir do'sti, oldida bir tabibi chorasoz, atrofida na bir ko'ngil oluvchi hamrohi yo'q ota, so'zsizki, bu kunidan o'limni ortiq ko'radi-da:

Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafiq, meni
Sharob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg'il.

Yuqoridagidek, ruhiy iztirob va tushkunlikka tushgan otaning bu foniy dunyodagi birdan bir umidi – hayoti-nig so'nggi daqiqalarida ham farzand diydorini bir bor ko'rish.

Ey do'stim, qani agar farzandim o'lim to'shagida yot-ganimda yetib kelsa ham mayli edi. Bilaman, u ham meni juda sog'ingan... Mayli edi-ya, agar oxirgi soniyalarda yetib kelib, menga o'z holini aytishi shart ham emas, chunki boshidan o'tgan tabib deydilar-ku... Kulbamga qadam qo'yganda uning ko'zlaridagi mehr, oldim-ga tezroq yetishish maqsadida o'z otasini qo'msashi, diydoriga shoshishidan yuzini bosgan bezovtalik va sog'inch terlarining o'zi menga kifoya... Bu terlar men uchun mehr-u muhabbat, iztirob va sog'inch suralaridir. Ana o'shanda oyog'imni bafurja uzatib omonatimni top-shirar edimmi...

Do'stim, ko'nglim xotirjamligi uchun senga birdan bir o'tinch-vasiyatim shuki, ayriliq azoblari tufayli yemi-rilib turgan g'amzada jasadimni gulob (ter) bilan yuvib, gul qatlari (bargi)dan kafan qilganing ma'qul. Yo'qsa, bu farzand sog'inchi dog'i zaxirasiga aylangan tanam qabristondagi boshqa otalar ruhini ham bezovta qilishi aniq... Bu farzand mehrli, mushkli gulobga yuvishi jis-mimga xushbo'ylik bag'ishlasa, zora bu gul barglari o'z yashil go'zalliklari tufayli badanimdagi ayriliq dog'larini yashirib, umr yozi oxirlashganda ketgan insonday qilib ko'rsatsa... Bu hol esa boshqa marhum otalarga oso-yishtalik bag'ishlasa ajab emas.

Shoir bir g'azalida degan edi:

Ey ko'ngil, kelki balo bazmida jomi g'am tutay,
O'z qattig' holimg'a o'lmastin burun motam tutay.

Bu she'rdagi ota ham o'z boshiga tushgan sog'inch, ayriliq "balosi tufayli o'zining qattiq holiga tirikligidayoq motam tutmoqda, yaqin birodarlariga vasiyat qilmoq-da...

Mana, ko'rib o'tganimizdek, g'azaldagi voqelikni shuuriy davom ettirsak, undan ota mehrining buyuk qudrati, bu qudratni asrab-avaylash, otani farzand mehriga ko'p intizor va mushtaq qilmaslik, mehr-muruv-vatga yarasha munosabatda bo'lish kabi umuminsoniy fazilatlarni egallashga oid saboqlar she'rning mantiqiy – taxayyuliy qatiga singdirib yuborilgan...

Bu tahlildan murod shundaki, biz zamonamiz yosh-larini ham hayotga orifona nazar bilan qarab, ma'navi-yatli, komil qalb nigohiga ega bo'lishlarini istaymiz.

Ilyos ISMOILOV,
ToshDO'TAU doktoranti, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDA ME'ROJNING BADIY TASVIRI

Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostonida koinot jamoliga xol bo'lib tushgan kecha – Me'roj tunida Muhammad (s.a.v.)ning Arshi a'loga sayrini alohida bobda badiiy tasvirlagan. Islom mintaqasi adabiyotida keng tasvirlanuvchi me'roj lavhasining ildizlari Qur'onning ikki: “Isro” va “An-najm” suralariga borib bog'lanadi. [1: 282, 526] Hadislarda ham bu haqida ma'lumotlar uchraydi, tafsirlarda esa bu sarguzasht yangi ma'lumotlar bilan boyib bordi. Mazkur matnlar Islomning dastlabki davrlarida me'roj sujetining shakllanishiga xos jihatlarni ko'rsatib beradi. [2: 16]

K.Gruberning fikricha, mistik ijodkorlar XII asr boshlarida Muhammad payg'ambar me'rojini o'zlarining badiiy asarlariga muvofiqlashtirib, mazkur mavzuni ilohiy bog'lanishning asosiy ramzi sifatida qabul qilishdi va o'zlarining ruhiy yuksalishlari ifodasi uchun me'roj tasvirini vosita qilishdi. [2: 54] Debochada me'roj tasviriga alohida e'tibor qaratilishining o'ziga xos sabablari ham mavjud. Avvalo, mazkur bob mohiyatan Payg'ambarning buyukligi, sharafini ta'kidlashga qaratilgan. Zero, tasvirning yuksak nuqtasi Payg'ambarning Alloh jamoliga yetishish lahza-si bo'lib, bu Islom ta'limotiga ko'ra eng ulug' sharaftir. Bunday sharaftning nubuvvat tarixida Muhammad (s.a.v.) dan boshqa payg'ambarga nasib etmagani esa butun musulmon olamining faxri hisoblanadi. Mana shu faxr tuyg'usi va Payg'ambarga muhabbatni izhor etish istagi me'rojnomaarning Islom mintaqasi adabiyoti debochalaridan muqim o'rin olishiga asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Nizomiyshunos Sirojiddin Hojining qayd etishicha, na'tlardan maqsad tavhid g'oyasini o'rgatish, muhofaza etish va yoyish hamdir. [3: 69] Keyinchalik bunday boblar Sharq dostonchiligi debochalarining an'anaviy qismiga aylangan va har bir ijodkor uchun mahorat sinovi tusini olgan. Buning mushkulligi shundaki, barcha me'rojnoma uchun tasvir obyekti mohiyati oldindan ma'lum, bu hol tabiiy ravishda muayyan tipologik holatlarni yuzaga keltiradi, shunga qaramay har bir ijodkor individuallikka intilishi shart bo'lgan. E'tibor berilsa, masnaviylarda keng qo'llanadigan nazariy fikr va badiiy ilovalar usuli doston debochasida ham namoyon bo'lgan. Ya'ni Tavsif na't nazariy qism, Me'roj na't amaliy qism.

Navoiy o'z ijodiy prinsipiga muvofiq, me'roj tasvirida ham yangicha talqinga intilgan. Uning bu boradagi dastlabki qadami sarlavhadan boshlanadi: *Ul humoyi baland-parvoz tayronining sur'ati ta'rifidakim, me'roj shabistonida ko'zi nargisi bila ko'ngli g'unchasi “ma zog'al basaru va ma tag'o” jo'yboridin shodobdurur va taqarrub ayvonida muqavvas qoshlari “qoba qavsayni av adno” e'tiboridin bahrayob*. Sarlavhada ikkita oyat iqtibos qilingan, birinchisining matni to'liq: “Ma zog'al basaru va ma tag'o”, ya'ni “(Payg'ambarning) ko'zi (chetga) og'gani ham yo'q, o'z haddidan oshgani ham yo'q”. Ikkinchisi qisqartirilgan tarz-

da, to'liq matni esa quyidagicha: “Fa kana qoba qavsayni av and”, ya'ni “Bas, (Muhammadga) ikki kamon oralig'idek yoki (undan ham) yaqinroq bo'ldi”. [1: 526]

Bob sarlavhasida gap nima haqida ketayotgani aniq bo'lsa-da, asosiy qahramon kim ekani oshkor etilmay, yuqoridagi oyatlar orqali ishora qilinadi va bu badiiy usul o'quvchida qiziqishni kuchaytiradi. Har ikki oyat bobda tasvirlanishi ko'zda tutilgan badiiy maqsadga bevosita aloqador bo'lib, Navoiy dastlabki oyatni o'z ma'nosida, ikkinchi oyatni esa Payg'ambarning Tangriga qay darajada yaqin borganini anglatish uchun qo'llaydi. Bu o'z-o'zidan sodir bo'lmagan, tasavvuf adabiyotida bu oyat ko'proq mazkur ma'noda talqin etilgan bo'lib, uning “qoba qavsayn” va “av adno” qismlari alohida istilohlar sifatida ishlatilgan. **Qoba qavsayn** – ikki kamon o'rtasi. Oriklar nazdida ilohiy amrda ismlar orasidan qabul qilinganiga ko'ra ilohiy va asmoiy qurb (yaqinlik) maqomi, bu ismlar ibdo, ioda, nuzul, uruj, foiliyyat, qobiliyyat kabilar bo'lib, ularni vujud doirasi deb ataydilar. Shuningdek, “qob” vujud (vojib bo'lgan) va imkon doirasiga ishora, “qavsayn”ni mana shu ikki doiraga ishora ham deyilar. Agar solik borliq maqomidan tashqariga qadam qo'ysa, foni bo'ladi, Haq vujudida singib ketadi va imkon doirasi vujud doirasiga yaqinlashadi hamda vujud va imkon birlik hosil qiladi. [4: 631] Ammo bu qurbning zotiy emas, sifatiy ekani ham qayd etilgan. Bundan so'ng **“Av adno”** (yanada yaqinroq) maqomi bor. “Qoba qavsayn” Haq bilan birlashishdan ittisol – yaqinlik deyilgan ajratishning (yaxshini yomondan) baqosi bilan barobar, “av adno” esa ayni jamdagi zotiy ahadiyyatdan iborat. “Av adno”da ajratishlar va ahamiyatli bo'lgan ikkilik sof fano va komil butunlik sababli qul va Haq orasidan ko'tariladi. [5: 58]

Navoiy bobda vahdati sirf – sof vahdat masalalarini tasvirlashni maqsad qilgan, zero, me'roj bunday nozik masalalarga o'ziga xos yechim ko'rsatish, o'z pozitsiyasini ifodalash uchun juda qulay edi. [6: 55] Shu bois Navoiy bobda yuqoridagi istilohlar orqali mazkur masalalarga keng to'xtaladi.

Navoiy me'roj bobini ulug'vor tashbehlar bilan boshlaydi:

*Ne shom ul shabistoni farxundafol,
Bo'lub ofarinish uzorig'a xol.
Demay xolkim, gesuyi mushkrez,
Qilib ofarinish uza mushkbez.* [7: 17]

Ya'ni u shom qanday baxtli kechaki, koinot jamoliga xol bo'lib tushdi. U xol emas, butun olamga yoqimli ifor taratuvchi sochdir. Falakni jamol, me'roj kechasini undagi xol sifatida mushohada etish uchun insonning tasavvuroti qanday ko'lamdor bo'lishi yoki butun olamni jamol va me'roj kechasini unga tutash qora soch qiyofasida idrok etish uchun xayoloti naqadar ulug'vor bo'lishi zarur?!

Navoiy dastlab kechaning qorong'uligiga diqqatni tortadi, so'ngra yorishish tasviriga o'tadi. U dastlabki baytda mana shunday go'zal manzara yaratadi, lekin bu uning asosiy maqsadi bo'lmay, qora rangga urg'u berayotgani ham, me'roj shabistonini xol va sochga o'xshatishi ham tasodif emas.

Navoiy bob davomida sarlavhadagi "Fa kana qoba qavsayni av adno" oyati mazmuniga oid qarashlarini davom ettirib, bu baytlar orqali ruhning Alloh huzuriga yuksalishiga doir haqiqatlarni mumkin darajada ifodalashga intiladi. Sharqda me'roj voqeasiga ma'naviy kamolot dasturi sifatida ham qarashgan, ayni mana shunday qarash dastlabki ikki baytda me'roj tuning xol va sochga tashbeh qilinishiga olib kelgan. Xol – soliklar nazdida yo'l, zavq ahli nazdida esa haqiqiy vahdat nuqtasi. So'fiylar istilohida kasratning boshlanishi va intihosi bo'lgan vahdat nuqtasiga ishoradir. G'aybiy huviyatga (butun haqiqatlarni qamragan mutlaq haqiqat) o'xshaydi, chunki idrok va shuurdan maxfiydir. [4: 344] Gisu deb huviyat olamiga bo'lgan talab yo'lini aytganlar va hablal matn (mahkam ip, arqon; Qur'on, ilohiy amrlar) undan iboratdir. [4: 676] Ya'ni Navoiy me'roj tuning xolga o'xshatish orqali bobda Haqqa yetishish yo'li, vahdat to'g'risidagi haqiqatlarni yoki gisuga tashbeh qilganda qurbat hosil qilishga ko'mak beruvchi ilohiy amrlar, me'roj mo'jizasi hikmatini tasvirlamoqchi ekaniga ishora qiladi.

Navoiyning me'roj peyzajiga o'ta ohistalik xos, u ilohiy mo'jiza tasviriga o'tishdan oldin uning munosib shart-sharoit, muhitda yuz berganini ko'rsatishga e'tibor qaratadi. Navoiy munosib sharoitni tasvirlagach, Payg'ambarning manzilini eslatadi, so'ngra nogoh barq chaqilib, ofoq nurga to'lgani va barqdek uchuvchi Jabroil barqandom ot – Buroqni yetaklab Payg'ambar ostonasiga olib kelgani qayd etiladi, ya'ni Navoiy lavhalarni o'zaro mantiqiy ketma-ketlikda bog'lab boradi. Masalan, tasvirga mo'jizalarga xos "nogohoniy chaqnash" detalini olib kiradi, ana shundan so'ng me'roj mo'jizasining asosiy voqealari tasviriga o'tadi. Manbalarda ham me'roj kechasi Jabroil alayhissalom bir nechta farishtalar bilan tushib, o'zlari bilan "xachirdan kichikroq, eshakdan cho'ngroq Buroq otini jannatdan keltirgan"i qayd etilgan. [8: 93] Bundan tashqari, Navoiy Jabroil Haqdan Muhammadga durud keltirganini maxsus qayd etadi:

*Yuzin mehrdek aylagach xoksud,
Habibig'a yetkurdi Haqdin durud.
Ki, hijron bisotin tay etmak kerak,
Qo'pub Haq visolig'a yetmak kerak.* [7: 19]

Navoiy ayni suhbatni kiritishi kerak edi, chunki ushbu suhbat bahonasida bobdan ko'zlangan asosiy maqsad –

hijron masofalaridan o'tib, Haq visoliga yetish haqidagi fikrni ta'kidlash imkoni paydo bo'lardi.

Navoiy Payg'ambarning yetti falakdan o'tib boriishi tasvirida o'ziga xoslik namoyon qilgan. Oy, Atorid, Zuhra, Quyosh, Mirrix, Mushtariy, Zuhul va o'n ikki burj Payg'ambaridan fayz topib, uning kelganidan sururlanadi, o'z navbatida, qarshisida xijolat tortadi. Navoiyning bu tasvirlardan asosiy maqsadi Payg'ambarning sayyid ul-mursalini ekanini ta'kidlash, shu bois ijodkor tazod va tashxis san'atlariga tayanib, butun koinotni shaxslantiradi va ularning so'zi-yu harakatlarini asosiy maqsadga yo'naltiradi. [6: 55] Tavhidda bo'lganidek, me'rojda ham Muhammad (s.a.v.)ning sayri munosabati bilan sakkiz qavat osmon tasvirlanadi, ammo hamdning aksi o'laroq na'tda koinot va burjlar tasviri vertikal yo'nalishga ega. Navoiy har bir sayyora tasviriga ikki bayt ajratadi va ularga xos xususiyatlar o'z maqsadi ifodasi uchun anchagina batafsillikni ta'minlaydi. Navoiy 12 burjni batafsil tasvirlaydi, buni Arsh tasviriga o'tishdan oldingi zaruriy shart deb biladi.

Payg'ambarning falaklardagi sayri tasviridan so'ng, Arsh va Lomakon tasviriga o'tiladi. Navoiy Payg'ambar Rafradidan o'tganidan so'ng Jabroil va Buroq hamrohlikdan to'xtaganini aytadi. Lomakon va Muhammad (s.a.v.)ning u yerdagi holati tasviridan Navoiy o'zlik va vahdatga doir qarashlarini ifodalash uchun poetik variatsiya imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanadi. [7: 24–34] Eng muhimi, Navoiy tasvirda o'zlik va tavid masalalarini ishq bilan omuxta qilish orqali salafilariga nisbatan originallik namoyon eta olgan.

Navoiy payg'ambarning Alloh huzuridan qaytishi tasvirida ham salafilarini takrorlamalikning uddasidan chiqqan. Navoiy Muhammad (s.a.v.)ning bir damlik safardan buyuk himmati bilan ummati murodini hosil qilib qaytganiga diqqatni qaratsa, boshqa ijodkorlar, masalan, Nizomiy me'roj voqeasidan so'ng choriyorlarga sano aytadi. Nizomiyning bu tasvirlari ham debochanavislik an'anasi-ga muvofiq, chunki Sharq debochalarida manolib doimiy tarkibiy qism sanalgan. [10: 32]

Xullas, Tavhidda bo'lganidek, me'rojda ham Muhammad (s.a.v.)ning sayri munosabati bilan sakkiz qavat osmon tasvirlanadi, sakkiz falak va 12 burjni bosib o'tish tasvirida jangovor ruh ustuvor, go'yo Muhammad (s.a.v.) sakkiz falak, 12 burj va Arshni fath etadi. Debochadagi bunday o'zgaruvchan xususiyatlar, tasvir maromi asar mavzusi va undan ko'zda tutilgan adabiy maqsad bilan mutanosib. Sakkiz falak va 12 burj tasvirida muntazam mantiqiy tazod qo'llanishi ham Payg'ambarning ulug'ligini ta'kidlashga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'oni Karim (ma'nolarining tarjimai). Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2001. 617 bet.
2. Gruber Ch.J. The Prophet Muhammad's Ascension (mi'rāj) in Islamic Art and Literature, a. 1300-1600: A diss. ...PhD. – Pennsylvania, 2005. – 527 p.
3. Hai S. Həzrət Nizami Gənevini meranamlərinin şərhı. – Baki: Nafta-press, 2010. – 768 s.
4. Sajjodiy Saidja'far. Farhangi istilohot va ta'biroti irfoniy. – Tehron: Tahuriy, 1370 (h.). – 812 s.
5. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – 604 s.
6. Mullaxo'jayeva K. Alisher Navoiy g'azaliyotida tasavvufiy timsol va badiiy san'atlar uyg'unligi ("Badoe' ul-bidoya" devoni asosida): filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2005. 148 bet.
7. Navoiy A. MAT. 20 tomlik. T.11. – Toshkent: Fan, 1993. 640- bet.
8. Sog'uniy A. Tarixi Muhammadiy. – Toshkent: Sharq, 2013. 672- bet.
9. To'xliyev B. Yusuf Xos Hojib va turkiy xalqlar folklori. – Toshkent: BAYoZ, 2013. 114- bet.
10. Taroziy Shayx Ahmad ibn Xudaydod. Funun ul-balog'a. – Toshkent: Xazina, 1996. 212- bet.

Sitorabonu ATAULLAYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti o'qituvchisi**HIKOYACHILIKDA AN'ANA VA MAHORAT***(ingliz, rus va o'zbek adiblari asarlari misolida)*

Yer yuzida ko'plab millat va elatlar yashaydi. Har bir millatning o'z an'anasi, mentaliteti va o'ziga xos dunyoqarashi bor. Agar biror xalqning dunyoqarashi yoki mentaliteti bilan tanishmoqchi bo'lsak, albatta, shu xalqning adabiyotiga murojaat qilamiz, chunki yozuvchi-shoirlari o'z asarlarida xalqlari qadriyatlarini aks ettiradilar. Shu boisdan har bir millat adabiyoti o'ziga xos. Lekin turli millat vakillari tomonidan yaratilgan asarlarda ham mutanosiblik ko'zga tashlanadi. Ingliz yozuvchisi Ketrin Mensfild, rus yozuvchisi A.Chexov va o'zbek adibi Abdulla Qahhor ijodiga shu nuqtayi nazardan yondashib ko'raylik.

Ketrin Mensfild yangi zelandiyalik yozuvchi, o'z davrida hikoya janri rivojiga ulkan hissa qo'shgan. U mazkur janrda ijod qilar ekan, turli xalqlar yozuvchilari an'alarini o'rgangan, tajribalarini yanada takomillashtirib, davom ettirgan. Ayniqsa, bu borada unga Chexov ijodining adabiy ta'sirini ta'kidlab o'tish lozim: "Muhimi shundaki, Mensfild ingliz adabiyoti an'anasiga ko'ra batafsil yozilishi mumkin bo'lgan bu hikoyaning qisqa jumalalarda yozilishiga e'tibor beradi. Har qalay, bu usul uning asarlari uchun qimmatli bo'lgan va bu hodisa A.Chexovning adabiy ta'siri bois yuz bergan". [1]

Ketrin Mensfildni zamondoshlari "ingliz Chexovi", deb atashgan. Zero, uning ayrim hikoyalarida Chexovning adabiy ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi. Adiba ijodida turli tomondan mutanosiblik ko'zga tashlanadi. Bu holni ba'zan mavzu, ba'zan g'oyada va asar mohiyatiga aloqador boshqa jihatlarida kuzatish mumkin. Masalan, uning "Navnihol gubernantka" hikoyasida yoshgina qizning yolg'iz tungi poyezdda Angliyadan Germaniyaning Myunxen shahriga enagalik qilish uchun o'tlanishi bilan boshlanadi. Qizning yolg'iz o'zi ketayotgani bilan bog'liq xavotirlar, o'y-kechinmalari, tuyg'ulari mahorat bilan tasvirlangan. Qo'rquv va xavotir ichida ketayotgan lediga qari bir chol hamrohlik qiladi. Avvaliga, ledi unga shubha bilan qaraydi. Keyinchalik, bolalarcha beg'uborligi tufayli cholni xuddi o'z bobosidek hurmat qila boshlaydi, afsuski, unga ishonadi ham. Myunxenga yetib borgach, chol qizni shahar bo'ylab aylantiradi va uyiga olib borib qabih rejasini amalga oshirmoqchi bo'ladi. Qiz cholning uyidan qochib chiqadi, ammo qizning ishonchi poymol bo'lgan edi. U cholga ishonib katta xato qilganini anglab yetadi. Hikoyada hayot dahshati, inson axloqidagi chirkin illatlar, yosh qizning bolalarcha beg'ubor qarashlarining chilparchin bo'lgani ishonchli va ta'sirchan tarzda ko'rsatib berilgan.

Asarda yozuvchi hayotda mavjud beg'uborlik, ko'ngil tozalik va samimiylilikni yolg'on, firibgarlik va qalloblikka zid qo'yadi. Ana shu kontrast ijodkorning adabiy maqsadini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hayotda nur va soya bir-biri bilan bog'liq – soya bor ekan, nurning yorug'ligini, uning qadrini, afzalligini his etamiz.

Adibaning ikki qutbni – hayotning ijobiy va salbiy jihatlarini qarama-qarshi qo'yib tasvirlashdan maqsadi ham xuddi shu o'rinda namoyon bo'ladi. U o'quvchiga hayotning g'animatligini, uni qadrlashni va umrni faqat ezgulik yo'lida sarflash lozimligini uqdirmoqchi bo'ladi. Chunki yomonlik ro'parasida turgan ezgulik, zulmat (dahshat) qarshisida turgan yorug'lik o'quvchi tasavvurida aniq-tiniq bo'y ko'rsatadi. Ketrin Mensfild hikoyadan xulosa chiqarmaydi, "dahshat"ning nimaligi haqida gapirmaydi. Bu boradagi mushohadani o'quvchining o'ziga qoldiradi.

Chexovning "Dahshat" hikoyasi sujeti, voqealar rivoji bilan yuqoridagi hikoyadan tubdan farq qiladi. Ammo har ikkala asarning o'zaro mutanosib jihatlar ham bor. Bu asarlar mazmuni va g'oyasining mushtarakligida namoyon bo'ladi.

Chexov hikoyasida ham hayot dahshati, inson axloqidagi kemtiklik asar qahramoni Dmitriy Petrovich Silin obrazi orqali ifodalangan. Asardagi qo'rquv tasviri qahramonning irodasizligini ko'rsatishga xizmat qilgan. Bundan tashqari, unga nisbatan vijdensizlik va xiyonat qahramonning yaqin insonlari, ya'ni do'sti va xotini tomonidan amalga oshiriladi. Ammo Silin o'zini asar davomida xuddi shu voqealarni kutgandek tutadi. Chunki u do'stiga odamlardan qanchalik qo'rqishini, xotini sevmasligini, hayotning o'zi dahshat ekanligini ishonch bilan aytib beradi. Do'sti esa Silinning oqizligidan foydalanadi va uning xotini bilan xiyonatga bosh qo'shadi. Hikoya yakunida Silin barchasini tushunib yetganini uning do'stiga aytgan oxirgi gaplaridan bilib olish mumkin: "Hech narsani tushunmaslik mening peshonamga bitilgani ehtimolga yaqin. Agar siz nimanidir tushunsangiz, unda... sizni tabriklayman. Mening ko'z oldim qop-qorong'u". [2]

Hikoya qahramonining fojiasi uning hayot qiyinchiliklari oldida oqizligi, so'qirligi, irodasizligi, yo'lida uchragan muammolarga qarshi kurashmay ko'z yumib ketaverishi, taslim bo'lishi bilan dalillangan. Manfur kim-salarning esa, qay darajada tubanlikka qodir ekanliklari ham o'z ifodasini topgan. Chexov bu hikoyani yozganda, albatta, o'z xalqi mentalitetidan kelib chiqqan. "Dahshat" va "Navnihol guvernantka" hikoyalarining mutanosib tomoni shundaki, har ikkala asarda ham qahramonlarning ishonchi poymol etiladi. Ular, aslida, shundan qo'rqishar edi.

O'zbek yozuvchisi Abdulla Qahhor ham hikoyalardan birini "Dahshat" deb nomlagan. Bu asarida adib qo'rquv haqida yozadi. Ammo u mazkur mavzuga boshqa tomondan yondashadi. Qahhorshunos M.Sultonova

o'tgan asrning 60-yillari o'rtalarida bildirgan fikricha, "Yozuvchi "Dahshat"da o'tmish temasini ishlatar ekan, asosan, bir maqsadni – o'tmishda insonning ezilishi, insonlik huquqlarining poymol etilishini ko'rsatishni; yozuvchi sinflarga nisbatan cheksiz nafrat va shu bilan erkin zamonamizni yanada qadrlash hissini uyg'otishni nazarda tutadi". [3]

Adib o'tmishda ayollar taqdiri qanchalik og'ir bo'lganini hikoya qahramoni Unsin timsolida ko'rsatib beradi. Unsin Olimbek dodxohning sakkizinchi xotini bo'lib, bunday qismatdan qutulish uchun hamma narsaga tayyor edi. U dodxoh bilan shartlashadi: Unsin tunda qabristonga borib, choy qaynatib kelishi lozim. Shundagina dodxoh unga o'z uyiga ketishiga ruxsat berishga va'da qiladi. Qabristonga tunda borish qanchalik qo'rqinchli bo'lmasin, Unsin qaramlikda, tutqunlikda yashagandan ko'ra mana shu dahshatni afzal ko'radi.

Taniqli adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinovning fikricha, Abdulla Qahhor ushbu hikoyani yozishda xalq ichida yurgan bir rivoyatni asos qilib olgan. Bu rivoyatga ko'ra, bir yigit qabristonga borib, qabrga pichoq sanchib kelishi kerak bo'ladi. Ammo u pichoqni etagi bilan qo'shib sanchadi va, oqibatda, qo'rquvdan jon taslim qiladi.

Yozuvchi bu rivoyat asosida juda ta'sirli hikoya yozgan. Hikoyaning ta'sirchanligi shundaki, unda bosh qahramon ozodlikka erishish uchun jon taslim qilishdan ham qo'rqmaydi. Ha, u jismonan nobud bo'ladi, ammo ruhan ozodlikka erishadi.

A.Qahhorning "Dahshat" hikoyasini Chexovning "Dahshat" hikoyasi bilan solishtirib aytish mumkin, Chexov hikoyada qahramonining qo'rquvga qarshi kurashmagani, hayot mashaqqatlari oldida o'zligini

ifodalagan bo'lsa, Abdulla Qahhor Unsinning dovyurakligini, erk uchun o'zidagi qo'rquvni yengib, hatto joni qurbon qilishga ham tayyorligini mahorat bilan tasvirlab bergan. Shu o'rinda filologiya fanlari nomzodi G.T.Garipovanning bu ikki hikoya haqidagi ayrim fikrlarini keltirib o'tsak: "Chexov ijtimoiy-ruhiy determinizmning quyidagi tartibini qo'llaydi: "araz – anglashilmovchilik – qo'rquv – erksizlik". A.Qahhor A.Chexovdan farqli ravishda, falsafiy va ijtimoiy-ruhiy determinizmning birmuncha boshqacha tizimini yaratadi: "erksizlik – tutqunlik qo'rquvi – o'lim qo'rquvi – o'lim". Qahhor qahramoni, u jismonan o'lsa ham, ruhan tantana qiladi, chunki u o'sha qo'rquvni yengib o'tadi. U eng asosiy narsaga – Chexov "Dahshat"idagi qahramon hech qachon erishmaydigan ozodlikka erishadi". [4]

Har bir yozuvchi o'z asarini turli maqsadda yozishi mumkin. Masalan, ayrim yozuvchilar o'z o'quvchilariga asaridagi qahramonlar xatti-harakatlaridan ibrat olish, hayotda unga o'xshab yo'l tuta bilish lozimligini uqtirsa, ayrimlari, aksincha, o'z qahramonining xatolaridan xulosa chiqara olishga, uning kamchiliklarini takrorlamaslikka da'vat sifatida asar yaratadi.

Ketrin Mensfild va A.Chexovning yuqorida qiyoslangan hikoyalarini o'quvchilar o'qib, asar qahramonlarining xatolaridan xulosa chiqarish va ularni o'z hayotida takrorlamasliklarini ko'zda tutishgan. Abdulla Qahhor esa, "Dahshat"ni qahramonining fidoyiligini ko'rsatish uchun, undan ibrat olish kerakligini uqtirish uchun yaratgan.

Xulosa qilib aytganda, uchala yozuvchi ham o'z hikoyalarini mahorat bilan, ta'sirchan yozgan. Shu boisdan ushbu hikoyalar bugungi kunda ham adabiyot ixlosmandlari tomonidan sevib o'qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Володарская Л. Менсфилд К. и ее рассказы / Кетрин Менсфилд. Рассказы / Перевод с англ. – Москва: Книга, 1989. – С. 13.
2. Чехов А.П. Страх / А.П.Чехов. Рассказы. – Москва, 1992. – С. 357.
3. Qur'onov D. Ilhom bilan yozilgan asar // "Jahon adabiyoti" jurnali, 2007, № 5.
4. Гарипова Г.Т. Сравнительный анализ рассказов А.Чехова «Страх» и А.Каххара «Страх» // Преподавание языка и литературы, 2012, № 8. – С. 40.

Ikram MAMBETOV,

*Karakalpak State University named after Berdakh,
PhD in philological sciences*

TRADITIONAL ARTISTIC FORMS IN KARAKALPAK POETRY

Karakalpak poetry has gone through several stages in its development. If at first it functioned on the basis of the folklore tradition, then classical poets conducted additional searches in the field of form. In the transmission of the content of the work, the form chosen for it plays a certain role. In the poems by A. Begimov, Kh. Akhmetov, D. Nazbergenov, J. Aymurzaev, we can see the circle of influence of this size. The Karakalpak poets did not immediately come to this size. Although they

wrote their poems in a new direction based on a new way of "breaking" the lines a lot of these poems in principle have a syllabic size.

In Karakalpak poetry until the twentieth century, there were mainly forms of term and 7-8-complex poetic forms, and in the twentieth century they were replaced by new active forms that came from written Turkic-language literatures. The search for Karakalpak poets in the field of forms, types of stanzas and rhymes

used by poets indicates that the poetry of many poets is a continuation of traditional poetry in size. This judgment is confirmed by the analysis of poems with 11- and 8-complex four-line stanzas and with octosyllabic terms. The mastery of a number of poets in the use of artistic and visual means (epithet, comparison, metaphor, hyperbole) also indicates that most of the poems of this period were agitational in nature. The work of many poets of the 20s of the last century was characterized by the theme of a new time, the theme of a renewed life with new content. The new content demanded new forms of representation from the poets. However, the possession of new forms went in complicated ways. It was not easy to get rid of the burden of traditions, and to introduce new influences. Therefore, in the poetry of this period, traditional forms went in parallel with the new forms.

Karakalpak poets began to distinguish verse lines. But this was not a natural, but an artificial division. In this regard, the Uzbek scientist N. Karimov writes: "In those years, Uzbek poets, having mastered the experience of Russian and world poetry, often fell into the habitual imitation. V. Mayakovsky mechanically transferred the essence of innovative poetry to Uzbek poetry. [1: 103]

Here, an innovative form based on the tonic system of versification, where the main thing is the commensurability of lines in terms of the number of accents, is mechanically transferred to Karakalpak poetry. These lines are repeated only externally, but inside they remain syllabic, that is, with the same number of syllables, 11-complex in each line. They are easy to arrange like a regular four-line stanza.

These verses obey the laws of syllabics. But to convey the real image of this period, the poet chooses this path: "The form of four-line verses is written based on the free verse size. But the poet creates a new poetic dimension as a result of artistic creativity". [2: 62] Despite this, a work of art always "defines a holistic study of the relationship between content and form". [3: 21] Therefore, such works require a joint study of the chosen form in relation to the content. In the Karakalpak classical literature, the theme of labor mainly depicts the difficult living conditions of shepherds, dehkans or workers who cannot receive payment for their labor. If we draw conclusions from the above opinion, we will see a correspondence with the opinion that the really traditional form of verse is supplemented with newly modified and updated content.

In the 30s of the twentieth century, many poets tried to compose poems based on the best examples of Russian poetry. In such verses, it is not necessary to preserve the same number of syllables in the lines, because it prevents the isolation and strengthening of the semantic significance of individual words that carry an important thought according to the poet's plan. It should be noted that such new forms were characteristic mainly of poems of agitation and propaganda orientation. Not in vain it was noticed that "new things come with talent. The form that arose from imitation of other people's literatures does not enrich the national literature".

[4: 94] Uzbek literary critic N. Shukurov suggests distinguishing the concept of "free meter" and "free verse". According to the scientist, the concept of "free meter" is limited to covering only the liberties of quantitative indicators of syllables in lines, and the concept of "free verse" covers liberties in rhyme systems, stanzas, including liberties in size. [5: 143]

The profound changes that have taken place in Karakalpak poetry have also affected such a fundamental sphere of poetic activity as the socio-philosophical understanding of the role of poetry in the growth of self-consciousness of the individual, the people, in introducing a person to beauty, to knowledge, and in the elevation of good feelings in the souls of people.

In the search for poets in the field of form-making, the poetic heritage of the classics of Karakalpak literature played an important role. D. Nazbergenov's poem both in form and in content has a peculiar echo with Berdakh's famous poem "Jaz kelerme?" ("Will summer come?") with the fundamental difference that Berdakh's poem is dominated by a questioning and sorrowful intonation. D. Nazbergenov's poems are enthusiastically affirmative pathos: this enthusiastic-affirmative pathos is reflected in the lyrics of Kh.Akhmetov.

In the works of the classics of Karakalpak poetry, concepts are often found – the words "qish" (winter), "yoz" (summer), "bahor" (spring), "kuz" (autumn). Naturally, they are used in a figurative and symbolic meaning and are filled with socio-political meaning. These works seem to exaggerate the ideological orientation only as a fulfillment of the requirements of poetry of that period. In those years, one of the ways to depict reality was a contrasting comparison of the present with the past, thereby showing the backwardness of one and the superiority of the other.

It can be concluded that, despite the intense pressure of the totalitarian regime and the difficulties of growth, the literature of that time was able to create highly artistic works worthy of the attention of descendants. In this regard, the experience of such Uzbek poets as Oybek, G. Gulam, Mirtemir, Uygun, H. Olimjon, M. Shaykhzoda should be highlighted.

The most important feature of the poetry of that time is an active appeal to folklore traditions. Uzbek literary critic U. Tuychiev notes that the basis of the stanza is the content of the poem. [6: 134] This opinion is supported by K. Orazimbetov: "In traditional verses, the form of a stanza is determined by the arrangement of rhymes, but this criterion is not applicable to verses without rhyme". According to scientists, a two-line stanza in Karakalpak poetry has existed since ancient times, and even a version is put forward that the word "kosyk" itself is formed from the connection of two lines.

A lot of serious studies on stanza have been written in world and domestic literary studies. Adhering to the views of B.V. Tomashevsky, M. Khamraev, Z. Akhmetov, U. Tuychiev, K. Maksetov, K. Mambetov, K. Muratbaev, K. Orazimbetov, there is work to describe the meaningful function of the verse in Karakalpak lyrics.

A. Musaev skillfully used the principle of contrast comparison – the antithesis, which is widely used in oral folk art. The poem “Khabarshylar” by K. Akhmetov masterfully combines new content and a new form with traditional folklore elements.

M. Daribaev's poem is written in the style of the folk term “Bir degende ne jaman?” (What is bad?). This poem is a vivid example of how the traditional folklore genre of the term, imbued with new content and enriched with new lexical, syntactic and semantic possibilities, becomes one of the important figurative and pictorial means of written literature. [7: 65] Karakalpak *tolgau* are mainly based on 11-12 syllables. In epic works, narrative verses are usually based on 7-8 syllables, and dialogical episodes between the characters are based in most cases on 11 syllables. [8: 56] There are cases when poets, in order to give a poem a new form, break a line into stops and arrange them in a separate line along a ladder. This is what scientists call a

“mixed size”. But basically it is not much different from a *barmak* (syllables). According to the Uzbek literary critic U. Tuychiev, there is “simple size” (when there are the same number of syllables in the lines), “complex size” (when there are different number of syllables and stops in the lines), and “free size” (this size appeared in Uzbek literature in the late 20s of the last century). Poems that were then called “Mayakovsky poems and modern free poems were attributed to the free size”. [6: 136]

The formation of new genre forms in the Karakalpak poetry of the 30s of the twentieth century opens up ways to search for forms. Karakalpak poetry in this creative stage turned to the experience of world literature. In it, genre searches, combined with the development of artistic forms, combine the poet's capabilities and features of interpretation. The reality that has arisen in a sequential process must be accepted in the form of a permitted artistic representation.

References

1. Karimov N. O'zbek adabiyotida janrlar tipologiyasi va uslublar rang-barangligi. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Gaylieva O. Garezsizlik daviri turkiy xalqlar lirikasida formalik izlenisler. – Nokis: Bilim, 2018.
3. Orazimbetov K. Hazirgi qaraqalpaq lirikasida korkem formalardin evolyutsiyasi ham tipologiyasi. – Nokis: Bilim, 2004.
4. Karibaev B. Hazirgi qazaq lirikasinin poetikasi. – Almati: Jaziwshi, 1988.
5. Shukurov N. Uslublar va janrlar. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1973.
6. Tuychiyev U. O'zbek poeziyasida barmoq sistemasi. – Toshkent: Fan, 1966.
7. Mambetov, I. K. The issue of the rhyme in the Karakalpak poetry of the 1930s // International Journal of Academic Research in Business, Arts & Science (IJARBAS.COM), 2020, 2 (4), pp. 61–69. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3779055>.
8. Mambetov, I. K. Artistic researches in Karakalpak poetry (Based on the material of the Karakalpak poetry of the 1930s) // Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 2020, 9(3), pp. 56–60.

Tilshunoslik

Dilnoza NAMOZOVA,
University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan,
an independent researcher

PHONETIC INTERFERENCE IN THE SPEECH OF CADETS STUDYING ENGLISH AS A SECOND FOREIGN LANGUAGE

Every teacher of a foreign language knows the phenomenon of interference, which is the result of the interaction of two or more language systems, namely the system of the native language and a foreign one, and in the case of learning two foreign languages – the native and two foreign ones. Interference is defined by linguists as the assumption by a bilingual in speech in a non-native language of various inaccuracies in relation to the norms of the studied language under the influence of the native. [1]

Since the speech of the cadets is not yet perfect, there is more or less “reliance” on the native language, which eventually leads to violations of the system and norms of the second language, and to the appearance of interference. The primary system is considered as a source of interference, and the secondary – as an object of interference. The primary system can also be

represented by a previously studied non-native language, when the features of the system of a previously studied foreign language in which human speech activity was carried out are transferred to the newly studied language, thus distortion occurs under the simultaneous influence of the system of the native language and other previously studied languages. [2]

Cadets who speak Russian and German are trained at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan. These cadets studied German at school, but when they entered the University, some of them decided to start learning English. There are also such cadets who continue to study German, but also attend English classes. Usually such groups of cadets are engaged in groups for beginners. In this regard, when learning English, both Russian and German can be a source of interference. The practice of teaching English

as a second foreign language to cadets who are already studying (or have studied) German shows that the main interfering force in learning a second foreign language is not the native system, but the first foreign language, in this case, German. Such interaction of language systems has both positive and negative consequences. The positive thing is that, having a certain experience of learning the first foreign language – German – and a certain language base, cadets more easily and quickly learn the structure of the second foreign language – English, which also belongs to the group of Germanic languages and, therefore, has a lot of similarities with the German language both in structure and lexical composition. The negative point is that the awareness of this similarity by cadets inevitably leads them to the desire to transfer the already existing skills developed during the study of the first foreign language to the second, and not only where these similarities exist, but also where they are completely absent. In other words, interference comes into play. The main source of interference is discrepancies in the systems of interacting languages: in phonemic composition, in grammatical categories and ways of their expression.

At the initial stage of learning a second foreign language, in our case English, phonetic interference presents the greatest difficulties. This is expressed in the fact that the cadets are trying to transfer the pronunciation skills of the German language to English, which complicates the process of mastering the correct English pronunciation. Phonetic interference is equally common both at the phoneme level and at the prosody level. Phonological errors that distort the sound form and meaning make it difficult, or even violate the act of communication.

The potential field of phonetic interference is determined by typological differences of phonological systems. Comparing the phonetic systems of English and German, it is not difficult to notice that in English there are sounds that are absent in German, for example: /θ/, /ð/, /w/, /ɜ:/, /æ/, etc. But there are other biological differences between the two languages, which are not reduced to a simple mismatch of a set of phonemes. Even where there are similar phonemes in both languages, there are significant differences between them related to the peculiarities of the articulation database of languages. Thus, the English vowel /u:/ resembles the sound of German /u:/, however, when pronouncing the English sound, the lips are not as much rounded as when pronouncing the corresponding German sound, and practically do not protrude, and the tongue is pulled back so that the tip of the tongue departs from the lower teeth. The phenomenon of interference is observed more often in cases when there are corresponding sounds in the native language and a foreign language (and in this case in both foreign languages); when there are none, the phenomenon of interference is observed less often. [3]

The most typical manifestations of phonemic interference in the English speech of cadets studying German as the first foreign language include the following:

1) substitution of one phoneme of the English language with another, similar in articulation, but different in sound. The following cases of such substitution are very common: a) the use of the phoneme /t/ instead of /d/ as a result of the stunning of the final voiced consonant in English words like *bad*, *sad*, which is typical for the German language; b) the use of /z/ instead of /s/ as a result of the ringing of a deaf consonant in the position before the vowel or between them in English words such as *sofa*, *singular*, *isolation*, etc., i.e. these words are pronounced in accordance with the rules of reading the German language; c) substitution of a neutral vowel in an unstressed final syllable in words with a suffix *-or* for a vowel /o/, as, for example, in English words *doctor*, *actor*, etc.;

2) English phoneme of the same type German substitution, for example, English alveolar anterior-lingual slit sonant /r/ German lingual /r/, as well as pronouncing a word at its end, i.e. where it is not pronounced in English, for example: *winter*, *sister*, etc.

A kind of phonemic interference can be considered allophonic interference, which manifests itself in the substitution of one allophone of a given phoneme by another. Thus, the softer version of the English phoneme /l/ is similar to the German /l/, as a result of which it often appears in place of the harder version /l/ at the end of the word. For example, English and German *bell* and *hell*.

Noticeable difficulties for cadets already learning German at the stage of mastering English pronunciation are the pronunciation of English vowels at the beginning of words, such as in the words *art*, *English*, *autumn*, *urgent*, etc. Here, the skill of pronouncing vowels with a hard attack, acquired while learning German, is transferred to English, where there is no hard attack before vowels. On the contrary, English is characterized by a free beginning of sound. The manifestations of prosodic interference are even more diverse, which is expressed in deviations from the norms of the English language in the intonation of speech. Of all types of interference, prosodic interference is the most stable and widespread. Incorrect implementation of prosodic models gives speech a foreign accent. Moreover, the choice of a prosodic model that does not correspond to the speech situation may cause misunderstanding on the part of the listener, especially if he is a native speaker. Comparing the prosodic design of German and English speech, it is not difficult to notice that the prosodic models of German speech are much closer to the prosodic models of the Russian language than English, therefore, the influence of not only German, but also Russian language affects the prosody level. In general, both Russian and German are more monotonous than English; both the first and the second are not characterized by sharp changes in the movement of the main tone, which can be observed in English speech. As a result, English speech seems to be more emotional, it is characterized by a greater variety of nuclear tones, expressing all sorts of shades of the speaker's attitude to the utterance, and sometimes to the interlocutor. That is why it is very important from the very

beginning to pay great attention to the correctness of the intonation of the utterance. Practice shows that the greatest difficulties in mastering English nuclear tones are high drop (falling high), low-rising tone (low-rise), as well as complex descending-ascending tone (decline-rise) and ascending-descending tone (rise-fall). So, when pronouncing words with a high drop, the main mistake of cadets is to increase the volume instead of expanding the range. Another common mistake is the lower pitch with which the first stressed syllable of the descending scale is pronounced, resulting in a narrowing of the range of the entire utterance. The nuclear tone "falling-rising" is often replaced by the prosodic structure "descending scale + low rise" (the head of walking + low-rise). [4]

Considerable difficulties are also caused by the correct pronunciation of the tonal part of the utterance (tail), which in English consists of weakly stressed bars or unstressed syllables following the last stressed and continuing the tone of the core. Cadets, as a rule, pronounce them more energetically, almost like a nuclear tone, or turn them into a descending scale. [5]

Another notable manifestation of prosodic interference is the jerky reading and pronouncing of words in an English phrase. English speech is characterized by smoothness, which is achieved by the combined utterance of stressed and non-stressed syllables, with non-stressed syllables usually adjacent to the preceding stressed.

So, interference is the interference of elements of

one language system into another during language contact, and the result of this interference can be both negative, as indicated by the above examples, and positive, contributing to adequate translation and mutual understanding. The attention of methodologists is mainly focused on the phenomenon of negative interference, its prediction and prevention. To overcome this phenomenon, interlanguage comparisons, interlanguage contrasting exercises, translation, verbal rules for explaining difficult situations are used. Taking into account the interference factor when learning English allows you to prevent mistakes, reduce their number and thereby facilitate the learning process, which meets the objectives of the intensification of the educational process. [6]

In conclusion, it should be noted that all of the above cases of phonetic interference of the English and German language systems are typical, as a rule, for the initial stage of teaching a second foreign language and that as cadets develop stable correct pronunciation and speech construction skills, these manifestations of interference are gradually displaced from the speech of students at an advanced stage. A big role in this belongs to the teacher, who, in turn, should be able to use authentic educational audio and video materials in the learning process. An integral task of the teacher is to train cadets to work on the features of not only the language being studied, but also on the matching elements of the systems of the native and the two languages being studied.

References

1. Bayramova L.K. Introduction to contrastive linguistics. – Kazan: Kazan Publishing House, 2004. – 116 p.
2. Barannikova L.I. The essence of interference and the specifics of its appearance // Problems of bilingualism and multilingualism: collection of scientific tr. / ed. P.A. Azimov, Y.D. Desheriev, F.P. Filin. – Moscow, 1972. – pp. 88–98.
3. Weinreich U. Monolingualism and multilingualism // New in linguistics. Vol.6. Language contacts. – Moscow: Progress, 1972. – pp. 25-60.
4. Vinogradov V.A. Interference // Linguistic encyclopedic dictionary, 4th ed. V.N. Yartseva. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990.
5. Moskaleva D.R. The problem of language interference in teaching English at an economic university [Electronic resource] // Theoretical, methodological and practical aspects of the organization and functioning of the scientific and educational cluster: materials of the All-Russian Scientific and Practical Internet conference on March 27, 2012, Kazan. in-t (branch) Russian Economy. University named after G.V. Plekhanov. Kazan, 2012.
6. Haugen E. Language contact // New in linguistics. Issue 6. Language contacts. – Moscow: Progress, 1972. – pp. 61–80.

Sokhiba SAPAEVA,

Uzbek State University of World Languages,

a PhD student

REALIZATION OF TIME METAPHORS AND CULTURAL IMPLICATIONS

Today, at the stage of development of domestic and foreign linguistics, there is a huge amount of research devoted to the problems of time, which is explained by its complex, multifaceted essence. For centuries, the phenomenon of time has worried researchers, philosophers, scientists, and been investigated in works of phi-

losophy, linguistics, psychology, physics and biology. In linguistics, a comprehensive study of various aspects of time is obtained, thematic concepts of time in the Uzbek and English languages have been reviewed, conceptual metaphors of time are examined, linguistic and cultural features of the verbalization of concepts have

been taken into consideration, the features of conceptualization of time have been presented in diachronic studies, the relationship between time and space has been taken into account, ways of interaction between time and language have been established, and finally time has been explored as one of the meta-concepts in discourse.

Every language in the world has its own history, destiny and place in society. World languages differ in their genetics, typology, social significance, past, and the total number of speakers. "Language is a mirror of culture, it reflects not only the real world surrounding a person, but also the social consciousness of the people, their mentality, lifestyle, traditions, customs, morality, value system, attitude, and worldview". [2]

Today when language has become almost a part of our life, there emerged some terms that may add some color to the study of foreign languages. Among them the concept of TIME has obtained a firm position.

The term "time" logically and linguistically refers to the past tense of an event which is measured by time. An explanatory dictionary of the Uzbek language defines the time as follows:

TIME (a period of time; moment; season). *Time passed very slowly. Everyone was worried. But time worked - the moon moved from the western horizon. So it was morning.* The interval, part of exchanging this objective event with minutes, hours, days, years, etc. *He wore a white shirt, which he wore only on holidays and carefully kept in his suitcase at other times.* (Karomatov. *Golden sand*)

A period of time fixed or used for a purpose in a continuous and consistent exchange of hours, days, months, years, etc. *Wasting time. Winning time. Use your time wisely. Your time is gone - your happiness is gone.* (Proverbs)

Something, a part of time set aside for work; life-time. *It's time to dump her and move on.* (U. Hoshimov) *Listen to your heart. During the break, all the winners and the laureates congratulated each other, and the entrance hall were filled with people.* (A. Kakhor)

The part of time that is associated with a particular social event or situation; time, period. *During slavery. During the Mongol rule.*

An objectively passing time, period, a certain, definite part, point, interval of a person's life. *It's too late. Childhood. Youth time. Summer time. Prayer time. // Leaving Kokand in the morning, he enters Margilan at the turn of the century.* (A. Kadiro, *Days Gone By*)

The objective real form of being, like space, is one of the living forms of matter. The theory of relativity is the theory of space and time in which matter exists. *Science and life.*

Numbers are used to express the accuracy of a time measurement. For example, when we say month, we mean "thirty days". If one or two is said, a definite period of time is understood. Any number can be used to express the accuracy of time. However, the function of fractional numbers in this case is limited. Take half, for

example, for centuries, years, months, days, hours, and even minutes. Half is usually half of that unit of time. We can no longer apply quarters to a unit of time. For example, we say a quarter century. A quarter of a year is three months. We can also say a quarter of an hour, but there is no such thing as a quarter of a month, a quarter of a day.

The main ideas about time are not static, their characteristic features change depending on cultural and historical conditions and reflect the socio-cultural experience of the linguistic community. [4] The content of an era is inextricably linked with human activity and has a moral character: *the change of centuries depends on human actions.* [5] Time, the essence of which is significant and experienced in every culture, belongs to "cultural concepts". It is the values that leave an imprint on the assessment of phenomena and determine the norms of behavior of people and the goals that they set for themselves. In this regard, "time is perceived as a value, the cognitive basis of which is propositions associated with ethical beliefs in the culture of any society". [4]

One of the ways of revealing the content of the concept of time is metaphors, in which temporary representations are formed with the help of figurative content. [4] Metaphor and metonymy structure the real time experience of a person, making it possible to understand the events of the surrounding world, history, natural processes.

Time is easily metaphorized as a result of combining abstract names of temporal semantics with names of descriptive semantics: "concrete names are combined with abstract names, endowing them with sensually perceived features. Time differs from the vast class of metaphorically interpreted concepts, because here metaphors are almost the only way to describe its meaning, since there is no natural taxonomic class for this in the everyday picture of the world.

Usual phrases, which are realizations of conceptual metaphors, make it possible to reveal the ideas inherent in the English linguistic consciousness about the invisible entity hiding behind the word line. The implicit image of a name, revealed in the process of analyzing the compatibility of the lexeme time and its hyponyms with predicates of physical action, descriptive adjectives, concrete real nouns in linguistic metaphors, is the basis of the temporal model inherent in the linguistic community. The power of conceptual metaphors lies in their constant unconscious use: *everything on which we rely on unconsciously and automatically, has become so familiar with us, as a part of ourselves that we cannot resist it, often happens so simply because it passes unnoticed.* [2] A characteristic feature of metaphors is that they do not disappear, but remain in human consciousness. The logical consequences of their actions are manifested in the peculiarities of our understanding of the world.

Conceptual metaphors are systemic, which manifests itself at both synchronic and diachronic level.

Revealing a metaphor is not possible without some diachronic consideration of the lexeme: *the literal meaning of the word must already exist in the language for a certain period of time, so that we can talk about the presence of a metaphorical transfer from one area to another in a new meaning.*

Therefore, any theory of metaphor must to some extent include a historical-diachronic component. [3] The historical change in meaning based on a conceptual metaphor does not manifest itself in isolated expressions, but has a systemic character of conceptual metaphorical transfers between conceptual areas. Thanks to the historical analysis of the "roots" of semantic change, a clearer representation of synchronous semantic relationships between lexical domains, the synchronic relationships can help to clarify the reasons for changes in meaning in the past history of the language. [4]

Conceptual metaphors arise within the framework of a generally accepted system of values, based on concepts and rules traditional for a given society. They are of considerable interest in the study of the culture of a particular linguistic community, since they often convey the most essential cultural information. The most important conceptual metaphors are born out of some prevailing feeling; they are of a cross-cutting nature, making up in the aggregate a "thesaurus of culture", and outline the space of information interaction between members of this community. The metaphor, having become a general cultural symbol and fixing a phenomenon that is important at a certain stage for the linguistic community, does not disappear, but continues to exist, change, acquire a context. Over time, such metaphors can become common for a number of linguistic communities, representing the "*motive of the era*":

1. The conceptual sphere of time is not static, but undergoes transformations. Human experience, general cultural background, value orientations of society have influenced the change in ideas about time.

2. A common understanding of time among the representatives of the English-speaking society has developed under the influence of the Christian faith. The universal, invariant content of the concept of time, revealed for the entire Christian linguistic culture in the canonical Christian texts of Holy Scripture and Holy Tradition, finds its national and cultural expression in the English language and receives a subjective, marked interpretation in the implementations of conceptual metaphors – *time is a gift of God, time is God's creature.*

3. In the course of the existence of the Anglo-

American linguistic community, under the influence of extralinguistic factors, there are changes in the understanding of time: the content structure of the concept of time undergoes mental transformations that affect the fundamental foundations of the concept of time. There emerge the conceptual metaphors like: *time is a resource, time is a commodity, time is money.*

4. The rapid spread in the modern era of telecommunications and computer technologies leads to the emergence of a new technocentric conceptual metaphor of time: *time is a virtual entity.*

5. Along with macrometaphors of time, numerous conceptual projections are involved in creating a heterogeneous and multifaceted image of time in modern English, within which time is likened to two-dimensional and three-dimensional space, a moving object, a living being, a natural phenomenon, a process. Among them, the most productive are spatial metaphors of time, which testifies to the interdependence of the categories of space and time, to the inextricable connection between individual aspects of the conceptualization of time and space in human consciousness.

6. The main characteristics of the temporal characteristic of the concept of "Time" are: *flatness, "spatial" orientation relative to the observer, linear extension, duality of the observer's position, volume, dynamism, cyclicity, irreversibility, reversibility, substantiality, animation, discreteness.*

7. Along with metaphor, the process of metonymic transfer plays an important role in the conceptualization of time. The interaction of metaphor and metonymy is carried out both at the conceptual level (when the metaphor is motivated by metonymy) and at the linguistic level. [5]

Currently, there is an insufficient study of the interpretive potential of time, which determines the relevance of this study. Time analysis means not only drawing conclusions from the pre-established concept of the subjectivity of all things, but penetrating into its specific structure through time. Accordingly, the construction of a model of time as a series of possible relationships of the type "before" (past) and "after" (future) is not time itself, it is its final registration, a static environment, not connected in any way with the subject. Therefore, a simple statement of the ways of objectification of time without in-depth explanations of the nature of time itself cannot reflect all the essential characteristics of the phenomenon of time and requires intensive study.

References

1. Nikishina I.Y. The concept of "concept" in cognitive linguistics. – Moscow, 2001.
2. Annotated dictionary of the Uzbek language. – Tashkent: National encyclopedia "Uzbekistan", 2006-2008.
3. Popova Z.D., Sternin I.A. Cognitive linguistics. – Moscow: ACT: Vostok-Zapad, 2007.
4. Stepanov Y.S. Constants: Dictionary of Russian Culture. Research experience. – Moscow, 2001.
5. Usmonova Sh. Linguocultural aspects of translation (textbook). – Tashkent: TashSOLU, 2015.
6. Shekhovtseva T.M. Verbalization of the concept of "strength" in modern English. Abstract of the dissertation of the candidate of philological science. – sBelgorod, 2011.

Hamida ORTIQOVA,

Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti
universiteti o'qituvchisi

MAYDON TURLARI VA ASSOTSIATIV MAYDON XUSUSIDA

Annotatsiya. Maqolada maydon va uning turlari haqida tilshunos olimlarning fikrlari tahlil qilingan, shuningdek, assotsiativ maydon va funksional maydon tushunchalari orasidagi farq izohlangan.

Kalit so'zlar: maydon, funksional maydon, semantik maydon, sintagmatik (sintagmatik-semantik) maydon, epidigmatik maydon, assotsiativ (verbal-assotsiativ) maydon.

Annotation. The article analyzes the views of linguists on the field and its types, as well as explains the difference between the concepts of associative field and functional field.

Keywords: field, functional field, semantic field, syntagmatic (syntagmatic-semantik) field, epidigmatic field, associative (verbal-associative) field.

Annotation. The article analyzes the views of linguists on the field and its types, as well as explains the difference between the concepts of associative field and functional field.

Keywords: field, functional field, semantic field, syntagmatic (syntagmatic-semantik) field, epidigmatic field, associative (verbal-associative) field.

Dunyo tilshunosligida *maydon* termini XIX asrdan boshlab qo'llana boshlangan. Bu termin mohiyatan bir-biridan farqlanuvchi *funksional-semantik maydon* (*funksional maydon*, *semantik maydon*), *sintagmatik maydon* (*sintagmatik-semantik maydon*), *epidigmatik maydon*, *assotsiativ maydon* (*verbal-assotsiativ maydon*) kabilarga nisbatan qo'llaniladi.

Semantik maydon termini lingvistikaga nemis tilshunosi Y.Trir tomonidan olib kiritilgan. U "Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk der Verstandes" asarida *semantik maydon* tushunchasining ichki mohiyatini ochib bergan. Uning fikricha, talaffuz qilingan hech bir so'z so'zlovchi va tinglovchi ongida alohida turmaydi, balki doimo mazmun jihatdan yaqin tushunchaga ega bo'lgan so'zlar bilan aloqada bo'ladi, ular bir-biri bilan va aytilgan so'z bilan ko'p tarkibli butunlik, strukturani hosil qiladiki, uni *semantik maydon* yoki *belgilarning lisoniy maydoni* deb atash mumkin.

Bugungi kunda umumiy semantik belgisi asosida birlashuvchi til birliklari, u qanday sath birligi ekanligidan qat'i nazar, bir maydonga birlashtirilib, *funksional-semantik maydon* termini bilan ifodalanmoqda. Bu termin o'rnida ayrim tilshunoslar, jumladan, E.V.Guliga va E.I.Shendels *grammatik-leksik maydon* terminidan foydalanishgan.¹ Ba'zi manbalarda *semantik maydon*, *funksional maydon* terminlari ham muqobil termin sifatida ishlatilmoqda.² Bunday maydonni I.Trir "tushunchalar maydoni", L.Vaysgerber "til mazmunining ma'lum qismi", V.Porsig "ma'nolarning mohiyatan bog'liqligi", G.Ipsen "semantik maydon" tarzida talqin etadi. A.Yolles esa uni "semantik birlashish" sifatida baholaydi.³ Umuman, ushbu maydon turining *funksional-semantik maydon* termini bilan berilishi uning mohiyatiga aniqlik kiritishga xizmat qiladi. Bu termin bir maydonga birlashgan til birliklarining nafaqat umumiy sema, balki vazifa jihatidan ham umumiylikka ega bo'lishini anglatadi. Quyida *funksional-semantik maydon* terminining ma'nosi, qo'llanilish o'rni xususida fikr yuritamiz.

Tilshunoslikda *funksional-semantik maydon* termini asosiy hollarda umumiy ma'no ostida birlashuvchi til birliklari tizimiga nisbatan qo'llaniladi. U umumiy ma'no va vazifa jihatidan birlashgan til birliklari majmuyi sifa-

tida baholansa-da, uning a'zolari ma'noviy farqli belgilari asosida turli qutblarga ajratila olinadi. E.V.Guliga va E.I.Shendelsning fikricha, maydonning umumiy ma'no qiymati bir xil bo'lmaydi, u kamida bir-biriga qarama-qarshi yoki bir qutbli bo'lgan ikkita ma'noga bo'linib ketadi. Ushbu ma'nolarning har biri mikromaydonlarni hosil qiladi.⁴ Anglashiladiki, *funksional-semantik maydon* bir umumiy mazmun-mohiyatli birliklarni bir birlashmaga jamlasa-da, ular o'zaro farqli belgilariga ko'ra mikromaydonlarga bo'linib ketadi. Til birliklarining umumiy mazmun-mohiyatiga ko'ra birlashgan funksional-semantik maydoni ontologik jihatdan yana kichik maydonlarga bo'linar ekan, ushbu maydon bo'linish xususiyatiga ega butunlik sifatida namoyon bo'ladi.

Funksional-semantik maydon terminining mohiyatini chuqurroq ochish uchun uni *leksik paradigma* termini bilan qiyoslash mumkin. Bu ikki termin anglatgan hodisalar muayyan vaziyatda bir-biri bilan to'qnash kelishi ham mumkin. Har ikki termin umumiy belgiga ega til birliklari majmuyiga nisbatan ishlatiladi. Ammo *leksik paradigma* termini leksemalarning nafaqat umumiy semantik belgisiga ko'ra birlashgan uyasi, balki vazifaviy, shakliy, talaffuzi jihatdan umumiy bo'lgan guruhlariga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, omonimlar shakliy belgisidagi umumiylik, paronimlar talaffuzidagi o'xshashlik asosida bir uyaga birlashib, leksik paradigmanni hosil qiladi. *Funksional-semantik maydon* termini esa faqat semantik jihatdan umumiy birlashtiruvchi semaga ega birliklar guruhini anglatadi. Ammo bu guruh a'zolari turli sath birliklaridan tashkil topadi. A.Nurmonovning fikricha, bir sathga mansub, gomogen birliklarning bir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga birlashuvi – *paradigma*; turli sathga mansub, geterogen birliklarning bir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga birlashuvi esa *maydon* hisoblanadi.⁵ Sh.Iskandarova ham maydon a'zolarining turli sath birliklaridan tashkil topishini e'tirof etadi.⁶ Rus olimi Y.M.Gavrilov esa maydonning bir-biri bilan semantik jihatdan bog'langan so'zlardan tashkil topishiga urg'u beradi.⁷

Funksional-semantik maydon terminini *assotsiativ maydon* terminidan farqlash lozim. Assotsiativ

tilshunoslikda *assotsiativ maydon* termini tayanch terminlardan biri sanaladi.

Manbalarda *assotsiativ maydon* terminini tilshunoslikka fransuz olimi Sh.Balli kiritganligi qayd etiladi.⁸ Sh.Balli *assotsiativ maydon*ni informantning ongida ilgari aytilgan so'zga nisbatan tiklangan son-sanoqsiz so'zlar sifatida tasavvur qiladi. Masalan: buqa, sigir, ho'kiz, buzoq, shox va boshqalar... Uning fikricha, *assotsiativ maydon*larni ajratish subyektivdir, chunki informant ongida u yoki bu psixologik *assotsiatsiyaning* yuzaga kelishi yosh, kasb-kori, sotsiologik birlashmalarning axborot beruvchining ongida paydo bo'lishi uning yoshi, kasbi, ijtimoiy mansubligi, kayfiyati va boshqalarga bog'liq bo'ladi.⁹

Sh.Ballining ushbu nazariy qarashlari asosida bugungi kunda *assotsiativ maydon* termini o'zaro *assotsiativ aloqa-bog'lanishda* bo'lgan til birliklari guruhi majmuyiga nisbatan qo'llanilmoqda. Boshqacha aytganda, "*assotsiativ maydon* – struktur jihatdan leksikografik xususiyatga ega bo'lgan, mohiyatan inson ongida aks etgan muayyan voqelik, uning hamrohlari obrazining verbal ifodasi, u haqidagi tasavvuri, bilimlarini namoyish etuvchi tilning o'zaro *assotsiativ bog'langan* semantik va grammatik munosabatdagi birliklari yig'indisidir"¹⁰.

M.N.Dovgolyuk *assotsiativ maydon* termini o'rnida *assotsiativ-verbal maydon* (AVP) terminini qo'llashni afzal deb hisoblagan. Uning talqinicha, *assotsiativ-verbal maydon* (AVP) deganda maydon tamoyiliga ko'ra tashkil etilgan so'z-stimulga berilgan verbal *assotsiatlar* majmuyi tushuniladi, chunki bu maydon faqat so'z *assotsiatsiyalar*ni o'z ichiga olgan tadqiq materiallarini aniqroq aks ettiradi.¹¹ Ma'lumki, til egalarida o'tkazilgan tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, *assotsiativ maydon*lardan so'z xarakteridagi *assotsiatsiyalar* bilan birga ko'plab so'z birikmasi, gap shaklidagi *assotsiatsiyalar* ham o'rin oladi. Shuni inobatga olgan holda *assotsiativ maydon* terminini eng maqbul termin hisoblash mumkin. Bu termin *assotsiativ maydon* a'zolari, ular qanday birlik bo'lishidan qat'i nazar, hammasini qamrab oladi.

Assotsiativ maydonga berilgan ta'riflar asosida unga xos quyidagi xususiyatlarni umumlashtirish mumkin:

1. *Assotsiativ maydon* a'zolari til egalarining turtki so'z bilan bog'liq holda xotirasida tiklangan birliklar bo'lib, turli til egalarida bir-biridan farqlanadi.

2. *Assotsiativ maydon* birliklari nafaqat til birlikla-

rining *assotsiativ aloqasini*, balki narsa-hodisalarning inson tasavvuridagi *assotsiativ bog'lanishini* ham ham aks ettiradi.

3. *Assotsiativ maydon* birliklari til egalarining turtki so'z bilan bog'liq tasavvurlari, bilimi, qiziqishlarini ifodalaydi.

4. *Assotsiativ maydon* birliklari til egalari ongidan o'rin olgan tayyor birliklar – leksemalar, iboralar, maqollar, hikmatli so'zlar, ongda barqaror birlik kabi o'rtnashib qolgan ayrim so'z birikmalari, sodda gaplar, shuningdek, inson ichki nutqida shakllangan nutqiy sintaktik birliklardan tashkil topadi.

5. *Assotsiativ maydon* turtki so'zning ma'no-mohiyatini ochib beruvchi tizim vazifasini bajaradi. *Assotsiativ maydon* til birliklarida davr o'tishi bilan yuzaga kelgan ma'noviy o'zgarishlarni ochib bera oladi va til birligining uzual ma'nosi hamda virtual ma'no xususiyatini farqlash imkonini beradi, tilning milliy-madaniy xususiyatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

6. *Assotsiativ maydonda* turtki so'z bilan semantik jihatdan o'zaro bog'langan, shuningdek, semantik jihatdan turtki so'zga aloqador bo'lmagan birliklar o'rin oladi. Keyingi turdagi birliklar turtki so'z bilan talaffuziga ko'ra tovush tarkibi yaqin bo'lgan yoki shakliyl tuzilishi bir bo'lgan birliklardan tashkil topadi.

7. *Assotsiativ maydon* birliklari turli sathga mansub birliklardir. Maydondan asosiy hollarda leksik va sintaktik sathga ega bo'lgan birliklar o'rin oladi.

8. *Assotsiativ maydon* funksional-semantik maydon kabi yadro va chegara qismlaridan tashkil topadi. Maydonning yadro qismidan qo'llanish chastotasi yuqori bo'lgan birliklar o'rin oladi, maydon yadrosida turtki so'z bilan semantik aloqasi uzilgan, ammo shakliyl, talaffuziga ko'ra umumiy bo'lgan birliklar joylashadi.

9. Turtki so'zning mohiyati, til egalarining ushbu so'z bilan bog'liq bilimlari, tasavvurlariga bog'liq holda *assotsiativ maydonlar* ko'lamini va tarkibi turlicha bo'ladi.

10. *Assotsiativ maydon* individual xususiyatga ega. Shu bois uning tarkibi har bir til egasida turlicha va miqdori har xildir.

Demak, *assotsiativ maydon* termini murakkab tuzilishli hodisa. *Assotsiativ maydon* til egalariga xos ham individual, ham jamoaviy belgilarni o'zida jamlagan til birliklari majmuyidir.

1. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. – Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1973.

2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – Москва, 1969.

3. Башарина А.К. Понятие «семантическое поле» // Вестник ЯГУ, 2007, №4. – С. 93–96. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-semanticheskoe-pole>; Корнакова Е. Системное изучение лексики методом семантического поля // Вестник РУДН, серия «Теория языка. Семиотика. Семантика», 2015, № 4. – С. 170–175; file://C:/Users/1/Downloads/sistemnoe-izuchenie-leksiki-metodom-semanticheskogo-polya.pdf; Денисенко В.Н. Синтагматика и парадигматика семантического поля // Вестник РУДН, серия «Теория языка. Семиотика. Семантика», 2011, №2. – С. 18–24 / file://C:/Users/1/Downloads/sintagmatika-i-paradigmatika-semanticheskogo-polya.pdf.

4. Bu haqida qarang: Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2008. 80–81-betlar.

5. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Ko'rsatilgan manba.

6. Nurmonov A. Paradigma va uning olamning lisoniy manzarasi (OLM)ga munosabati. Tanlangan asarlar. III jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. 105-bet.

7. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1999. 43-bet.

8. Гаврилов Ю.М. Семантическое поле как один из способов систематизации семантики // Семантика и прагматика языковых единиц. Сборник научных трудов. – Москва: Душанбе, 1990. – С. 56–63.

9. Балли Ш. Французская стилистика. – Москва: Иностранная литература, 1955. – 416 с.

10. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – Москва: Наука, 1974. – С. 90.

11. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Merius, 2018. 46-bet.

Nozimaxon MAMADJANOVA,

Toshkent davlat pedagogika universiteti, pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.

INTERFERENTIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDA LEKSIK INTERFERENSIYANI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada interferentiv kompetensiyani shakllantirishdagi interferensiyaning leksik turi haqida so'z boradi. Leksik interferensiyaning ta'rifi, ona tili ta'sirida namoyon bo'lish holatlari, farqlovchi jihatlari, uni bartaraf etish haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: interferensiya, interferentiv kompetensiya, interferentiv xato, leksik interferensiya.

Annotation. The article discusses the lexical type of interference in the formation of interference competence. The definition of lexical interference, cases of manifestation under the influence of the native language, its distinctive features, and ideas for its elimination are described.

Keywords: interference, interference competence, interference error, lexical interference.

Аннотация. В статье рассматривается лексический тип интерференции в формировании интерференционной компетенции. Описано определение лексической интерференции, случаи проявления под влиянием родного языка, ее отличительные черты, мнения по ее устранению.

Ключевые слова: интерференция, интерференционная компетентность, интерференционная ошибка, лексическая интерференция.

Ta'lim jarayonida ilg'or texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarni tarbiyalash va o'qitish, rag'batlantirish hamda kelgusida ularning salohiyatini qo'llab-quvvatlash ta'lim sohasining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida [5] o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish, yetakchilik ko'nikmalari va notiqlik mahoratini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash, axborot izlash, tahlil qilish va qayta ishlash, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash kabi ko'nikmalarni shakllantirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratilgan. Qarorda belgilangan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarga birdan ortiq xorijiy tillarni o'qitish va o'zlashtirishlari uchun zarur shart-sharoit yaratish bo'lib, bu, albatta, ko'p tillilik muhitida interferentiv kompetensiyani o'quvchilarda shakllantirishni taqozo etadi. Interferentiv kompetensiya esa tilni o'rganishda yuzaga keladigan fonetik, grammatik va leksik xatolarni til o'rganuvchilar tomonidan mustaqil bartaraf eta olish orqali shakllantiriladi. Bu murakkab jarayon bo'lib, til o'rganuvchilardan ona tilini va o'rganilayotgan til me'yorlarini puxta o'zlashtirish talab etiladi. Chunki bunda ona tilidagi bilimlarni o'rganilayotgan tilga ko'chirish, xatolarni tuzatish va tilni o'zlashtirishda to'siq bo'ladigan interferensiya hodisasini bartaraf etish bosqichlari qamrab olinadi. Bu holatda interferensiya hodisasi til tizimlarining o'zaro ta'siri, ona tili tizimining o'rganilayotgan tilga ta'siri sifatida qaraladi. Ushbu hodisaning psixolingvistik ta'rifi I.A.Boduen va L.V.Shcherba ishlarida keltirilgan bo'lib, interferensiya ikki til sohiblari nutqida ikki tilning o'zaro harakatida yuzaga keladigan xato sifatida ta'riflanadi. [3] Interferentiv xato deganda til o'rganuvchilarning muloqot jarayonida til birliklari va shaklini to'g'ri qo'llashda xatoga yo'l qo'yishlari tushuniladi. Til interferensiyasining keng tarqalgan turlaridan biri leksik interferensiya bo'lib, I.Kuznetsovaning fikricha, u bir yoki turli tillar

leksik birliklarining ikki tomonlama yaqinlashuvidir. [2] Darhaqiqat, leksik darajadagi interferensiya hodisasini aniqlash uchun ikki tilda bir-biriga mos keluvchi so'zlar semantik strukturasini va ularning bog'lanishini qiyosiy tahlil qilish lozim. Shuningdek, leksik interferensiyaga so'zlarni noto'g'ri qo'llash, so'z ma'nosining torayishi va kengayishi, xorijiy tilda suffikslarni qo'llash orqali mavjud bo'lmagan leksik birliklarni hosil qilish holatlarini misol qilish mumkin. [1]

Ma'lumki, har bir tilda boshqa tildan o'zlashgan so'zlar qatlami mavjud. Til ko'p hollarda so'zlarni ular xizmat qiladigan obyektlar va tushunchalar bilan birga qabul qiladi, o'zlashgan so'zlarning manbalari o'zlashayotgan tilda so'zlashuvchi xalqlarning o'ziga xos tarixiy shartlari bilan belgilanadi. So'zlarni o'zlashtirishda leksikani o'rganish, uni yangi til tizimiga kiritish, fonetik, grammatik, semantik me'yorlarga rioya etish jarayonlari amalga oshiriladi. Til interferensiyasi uni o'zlashgan so'zlardan ajratib turadigan bir qator parametrlar bilan belgilanadi. Ushbu belgilar, shuningdek, muloqotga kirishayotgan shaxslarning nutqida ham mavjud bo'lib, interferensiya bilan bir qatorda ma'lum miqdordagi leksik xatolarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, ko'p qirrali bolalar – integral bolalar, sun'iy gullar – artefik gullar, ko'rgazma – ekspozisiya, juda sezgir odamlar – sensitiv odamlar tarzida ifoda etilmoqda. [3]

Shunga ko'ra, ona tili ta'sirida leksik interferensiya quyidagi hollarda namoyon bo'ladi:

1. Tillardagi so'zlarning semantik tuzilishi nomuvofiq kelishi. Bunda ona tilining ta'siri ko'p hollarda ingliz va o'zbek tillarida ifodalanayotgan so'zlarning semantik tuzilishiga muvofiq kelmaydi. Masalan, "to take" fe'lining barcha ma'nolari bilan o'zbek tilidagi "olmoq" fe'lining ishlatilishi (imtihon olmoq – "to take an exam" o'rniga "to give an exam" bo'lishi lozim; dam olmoq – "to take a rest" o'rniga "to have a rest" qo'llaniladi) qo'pol leksik xatodir, chunki "to take" fe'li bilan u na shakl jihatidan,

na uning semantik ma'nolarining tuzilishi jihatidan to'g'ri keladi.

2. Leksik me'yorlar interferensiyasi. Ona tilidagi semantik tuzilishdagi so'zning aynan ma'nosini ifodalovchi o'zaro mos keluvchi so'z ingliz tilida bo'lmisligi mumkin. Misol uchun: Bu voqea menga katta maktab bo'ldi. – *This event was a good school to me* o'rniga *This event was a good lesson to me* bo'ladi. [4]

3. So'zlarning leksik valentligi me'yorlarida. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'tarmoq" fe'li "qo'l" va "stul" so'zlari bilan birika oladi, ammo bu so'z ingliz tilidagi "raise" so'zi bilan ifodalanganda, u faqatgina "hand" so'zi bilan birika oladi, lekin "chair" so'zi bilan emas (*to lift a chair*). Bu interferensiyalarni bilmagan tarjimon *to lift a chair* o'rniga *to raise a chair* deyishi mumkin.

4. Sinonimlarda. Bu turdagi xatolarni ona tilidagi bir so'zni bir nechta sinonim qatorlari bilan ifodalaganda topish mumkin. Misol uchun, o'zbek tilidagi "qabul qilmoq" so'zini ingliz tilida bir nechta sinonim qatorlari bilan ifodalash mumkin: *to accept, to admit, to adopt, to receive, to take...*

5. So'z birikmalari tarjimasida. Ingliz tilidan o'zbek tiliga yoki rus tiliga tarjima qilinayotganda so'z birikmalaridagi so'z turlicha birikib, bunda kontekstdagi leksik birliklarni to'g'ri anglash muhim hisoblanadi. Misol uchun: 1. *to take place* – sodir bo'lmoq – происходить; 2. *to take care of* – g'amxo'rlik qilmoq – заботиться; 3. *to take tea* – choy ichmoq – пить чай. [4]

6. Internatsional so'zlarda. Leksik xatolar asosan, tillaro omonimiya, ya'ni internatsional so'zlar ma'nosi til tizimidagi so'zlarning ma'nosiga mos kelmasligida kuzatiladi. Masalan, ispan tilida *auditoriya* so'zi "ma'ruzalar o'qiladigan joy" ma'nosida emas, balki "tinglovchilar" ma'nosida ifodalanadi. Internatsional so'zlarni qo'llashda yuzaga keladigan leksik xatolar interferensiya bilan uzviy bog'liqdir. Masalan, *shifoxona* so'zi o'rniga *gospital* so'zining ishlatilishi ushbu holatga misol bo'la oladi. [3] Shuningdek, ingliz tilidagi *magazine* so'zi o'zbek va rus tillariga *magazin* deb emas, balki *jurnal* deb, *family* so'zi *familya* deb emas, balki *oila, семья* deb tarjima qilinadi. O'zbek va qozoq tillarini qiyoslaganda, qozoq tilidagi ba'zi so'zlarning ma'nolari har ikkala tilda har xilligini kuzatish mumkin. Masalan, *dastur* so'zi o'zbek tilida muayyan bir fanning maqsad va vazifalarini, uning tarkibiy qismlarini va tuzilishini belgilab beruvchi davlat hujjatidir. Qozoq tilida *destur* so'zi *an'ana* ma'nosini

anglatadi. Bu so'zning ikki tildagi ma'nolarini farqlay olmaslik katta xatoga yo'l qo'yishga olib keladi.

7. So'zlarning milliy bo'yog'ida. Ingliz tilidan o'zbek yoki rus tiliga so'zlarning milliy bo'yog'ini tarjima qilish ham mushkuldir. Tarjima qilishdagi qiyinchilik – ularni boshqa tillardagi ekvivalentlari yo'qligida. Tarjima qilish usuli transliteratsiya (*bir alifbodagi harflarni boshqa alifbo harflari bilan yozish*)dir, chunki pragmatik maqsad ingliz tilidagi milliy bo'yoqni saqlab qolishdir. Misol uchun: *The streets in London are measured by the mile*. – London ko'chalari milyalab o'lchanadi. – Улицы в Лондоне измеряются милей. [4]

8. Polisemantik predloglarning tarjimasida. Tarjima qilishdagi qiyinchilik polisemantik predlog tufayli ham kelib chiqishi mumkin. Misol uchun: *At the corner of the street Robert stopped for a glass of beer and a cigar*. – Ko'cha burchagida Robert bir stakan pivo ichish va sigaret chekish uchun to'xtadi. – На углу улицы Роберт остановился, чтобы выпить стакан пива и выкурить сигару. Bunda tarjima qilishdagi qiyinchilik xohish, istakni ifodalovchi polisemantik predlog "for" bilan bog'liq. Predlog o'zbek va rus tiliga tarjima qilinganda predlog ma'nosiga "ichish", "chekish uchun", "чтобы выпить, курить" so'zlari qo'shildi. [4]

Tillarning o'zaro bir-biriga ta'siri til tizimiga qaratilgan bo'lishi interferensiyaning eng muhim farqlovchi jihatlari hisoblanadi. [4] Shu sababli interferensiya asosan grammatik, fonetik va leksik sathlarda uchraydi. Leksikada interferensiya semantik jihatdan namoyon bo'ladi. Metodik nuqtayi nazardan, ona tili ta'sirida interferentiv xatolar oldini olishning asosiy yo'llaridan biri bu – interferensiyani yuzaga keltirish ehtimoli yuqori bo'lgan leksemalar tizimini belgilash, so'zning to'g'ri ma'nosi topiladigan nutqiy mashqlarni va qiyoslashga oid topshiriqlarni tuzish. [3] Ta'limning izchillik tamoyilidan kelib chiqib, so'zlarning leksik ma'nolarini qiyosiy tavsiflash va turli tillarning leksik tizimlaridagi madaniy komponentlar bilan birga so'zlarni chog'ishtirma tahlil qilish lozim. Yangi so'zlarning ma'nolarini anglashga qaratilgan mashq va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish kerak.

Demak, til o'rganuvchilarning interferentiv kompetensiyasini shakllantirishda leksikaning o'rni juda ahamiyatli bo'lib, so'zlar ma'nosini anglash, ularni yozma va og'zaki nutqda to'g'ri qo'llay olish orqali leksik interferensiyani bartaraf etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Irisqulov A.T., Kambarov N.M. Linguistic interference in foreign language acquisition // Chet tilda madaniyatlararo muloqotni o'rgatishning dolzarb masalalari. – Toshkent: TDP, 2017. 187–309-betlar.
2. Кузнецова И.Н. О лексическом смешении или интерференции // Вестник Московского университета, серия 9 «Филология», 2005, № 4. – С. 55–64.
3. Орлова Н.М. Лексическая система, интерференция и обучение языку. https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2017-03/orlova_idpo_2017.pdf.
4. G'afurov I., Mo'minov O., Kambarov N. Tarjima nazariyasi. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2012. 195-bet.
5. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

Shahnoza ALIYEVA,

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

QISQARTMA SO'ZLAR DERIVATSIYASI XUSUSIDA

Annotatsiya. Maqolada leksik derivatsiya tamoyillari, jumladan, qisqartma so'zlarning derivatsion xususiyatlari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: operator, operand, abbreviatura, derivat, ekstralingvistika, so'z yasalishi, semantik derivatsiya, sintaktik derivatsiya, leksik derivatsiya.

Annotation. The article discusses the principles of lexical derivation, including the word-formation properties of abbreviated words.

Keywords: operator, operand, abbreviation, derivative, extralinguistics, word formation, semantic derivation, syntactic derivation, lexical derivation.

Аннотация. В статье рассматриваются принципы лексической деривации, в том числе словообразовательные свойства сокращенных слов.

Ключевые слова: оператор, операнд, аббревиатура, дериват, экстралингвистика, словообразование, семантическая деривация, синтаксическая деривация, лексическая деривация.

Ma'lumki, muloqot jarayonida so'z va iboralar qisqartirilishi mumkin. Qisqartma ekstralingvistik va lingvistik turlarni o'z ichiga oladi. Ekstralingvistik tiplar – abbreviatura, bosh harflar kombinatsiyalari bo'lib, ular hayot sur'ati oshganligi sababli eng qisqa vaqt ichida ko'proq ma'lumot berish zarur bo'lib qolganligi boisdan hosil bo'ladi. So'z yasalishining mazkur turida so'zlar kombinatsiyasi orqali ismlar shakllanadi. Qisqartmaning dolzarbligi yangi tushunchalar va obyektlarni nomlash zarurati bilan belgilanadi. Umuman olganda, tillarda qisqartirilgan nominatsiyalarni hosil qilish lug'at tarkibining o'ziga xos jihat bilan boyishiga olib keladi. Ba'zi zamonaviy tilshunoslarning kuzatishlariga ko'ra bir bo'g'inli va ko'p bo'g'inli qisqartmalarda "morfemalarning bo'laklari" deb ataladigan morfologik tabiatning o'ziga xos elementlari namoyon bo'ladi. Qisqartma so'zlar bir qarashda oddiy harflar birikmasiday ko'rinsa-da, ularda semantik jihatdan – mazmun umumiyliigi; fonetik jihatdan – talaffuz me'yori; funksional jihatdan – ma'lum umumiy struktura mavjud bo'ladi.

Y.D.Polivanovning ta'kidlashicha, qisqartma so'zlar til vositalarini tejash nazariyasini yuzaga keltiradi. Shuningdek, tilda qisqartmalarga ehtiyoj shunchalik kuchliki, qisqartmalar ishlab chiqarish moyilligi natijasida kelajakda so'zlarning ayrim leksik-grammatik shakllarini o'ziga xos "hozirgi qisqartmalarning avlodlari" bo'lmish morfemalar bilan almashtirish mumkin. [1: 28]

A.Martining fikricha, til birliklarining tejash usuli, birinchidan, tilning ayrim nuqsonlardan xoli bo'lishini, ikkinchidan, yangi so'zlarning yasallishini, uchinchidan, mavjud birliklarning saqlanib qolishini ta'minlaydi. [2: 35] D.S.Lottega ko'ra, tilshunos olimlar o'rtasida abbreviaturalarga nisbatan tanqidiy fikrlar ko'p bo'lib, ayrimlar hatto ulardan butunlay voz kechish zarurligini uqtiradilar. [4: 19] Ammo O.Vinokur qisqartmalarga A.Martine bilan E.D.Polivanov kabi ijobiy munosabat bildiradi. Uning fikricha, qisqartmalar qulay va noqulay holatlarni farqlamagan holda bemaqsad yuzaga kelmaydi. Ular ham tilning tarkibiy qismiga kiradi va til tarkibida o'ziga xos funksiya bajaradi.

Umuman olganda, hozirda o'zbek tilida so'zlarni qisqartirish usuli orqali so'z yasash ancha keng tarqalgan.

Bu o'zbek tili ichki qonunlarining o'ziga xosligi bilan izohlanadi. Aytish joizki, o'zbek tilida har bir o'zak morfema mustaqil so'z sanaladi hamda o'z leksik va grammatik ma'nolariga ega. Ammo shunisi xarakterliki, qisqartma so'zlarni biz so'z tarkibiga ko'ra ajrata olmasak-da, ularni leksik va grammatik ma'no ifodalamaydi, deya olmaymiz.

Qisqartmalarning ikkita asosiy turi mavjud: grafik va leksik.

Leksik qisqartmalar – murakkab qisqartirilgan so'zlar (AQSh, O'zkitob, motopoyga kabi). Grafik qisqartmalar esa km, kg, dm kabi harflar orqali ifodalanadigan qisqartma so'z belgilardir. Ayni paytda biz ishimizda leksik qisqartmalarga e'tiborimizni qaratamiz.

Qisqartirilgan so'zning mavjudligi uning ma'lum bir denotat bilan bog'liqligiga asoslanadi va qator obyektiv tendensiyalar kombinatsiyasidan kelib chiqadi. Shuning uchun qisqartma leksemalar til tizimining ajralmas elementi bo'lib, mazmun va ifoda planining ma'lum birligida faoliyat ko'rsatadi. Shu o'rinda tovush va qisqartma ma'nosi o'rtasidagi munosabat qisqartma ma'nosi va uning asl ma'nosi nisbati bilan almashtirilmasligi kerak. Qisqartma tovush va ma'no birligi, vaqt ichida assimetrik, ya'ni alohida so'z sifatida qabul qilinadi. Qisqartma va hosil qiluvchi asosni qiyoslash ular o'rtasida leksik-semantik aloqa mavjudligini ko'rsatadi. Abbreviatura jarayoni so'z hosil qilish aktining har ikki a'zosi – asliyat iborasi va qisqartirilgan so'zning ma'lum o'zaro ta'siri hamda o'zaro aloqasi bilan bog'liq. [5: 275]

Asos bazadan tizimli ravishda farq qiladigan qisqartma o'z semantikasining muhim qismini saqlab qoladi, bu esa ismning aks ettirilgan obyektga munosabati bilan belgilanadi. Qisqartma tuzilishi, asosan, so'z birikmalari bilan belgilanadi, bu holat, ayniqsa, birikmalar bilan bevosita va to'g'ri chiziq bo'ylab bog'langan qisqartmalarga tegishli bo'ladi. Boshqacha aytganda, bu vaziyatda qisqartma elementlarini joylashtirish so'z birikmalarining tarkibiy qismlarini joylashtirishga mos keladi [5: 275]:

– BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti;

– OAK – Oliy attestatsiya komissiyasi.

Qisqartmalarining bir nechta tarkibiy turlari farqlanadi:

1) initial qisqartmalar (qisqartmalar asosida – birinchi harflarning nomlari va (yoki) birikma tarkibidagi birinchi tovushlarning nomlari);

2) bo'g'inli (so'zlarning dastlabki qismlari kombinatsiyasidan tashkil topgan) qisqartmalar;

3) aralash turdagi (initial-bo'g'inli) (so'zlarning boshlang'ich qismlaridan va boshlang'ich tovushlardan iborat) qisqartmalar;

4) qisman qisqartirilgan yoki bo'g'inli so'z qisqartmalari (so'zning boshlang'ich qismini butun so'z bilan birlashtirishdan iborat qisqartmalar);

Initial qisqartmalar asos bazalari sintaktik derivatsiyaga asoslanadi, zero, ular so'z birikmalarini tashkil qilgan ekan, birikma tarkibidagi har bir komponent derivatsiya operandi bo'lib xizmat qiladi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat – MChJ. Mazkur vaziyatda derivatsiya operatori bo'lib *-gan* sifatli qo'shimchasi xizmat qilmoqda. Hosil bo'lgan derivat esa, aytib o'tilganidek, sintaktik derivatsiya mahsuli sanaladi. Ammo ushbu birikmaning qisqartirilgan shakliga e'tibor qaratadigan bo'lsak, operator yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Ammo bu holat mazkur derivat nol operatorga tayangan ekan, degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Zero, bu qisqartmani yana birikma shaklida kengaytiradigan bo'lsak, *-gan* qo'shimchasi operator maqomida kelayotganligining guvohi bo'lamiz. Mazkur qisqartma derivat belgisiz operatorga tayanmoqda, desak, xato qilmaymiz. Bunday holat moslashuv modelidagi birikmalarda ham ko'p uchraydi:

– *maktabning bog'i* – operator *-ning* va *-i* qo'shimchalari;

– *bizning maktab* – operator *-ning* va belgisiz qo'llanilgan *-imiz* qo'shimchasi;

– *o'rik danak* – operator belgisiz qo'llanilgan *-ning* va *-i* qo'shimchalari.

Ko'rinadiki, belgisiz qo'shimchani o'z joyiga qanday qo'yish mumkin bo'lsa, qisqartmalarning asos bazalari tiklanganda abbreviatsion jarayonda ko'zga ko'rinmayotgan operatorni ham shunday tiklash mumkin. Ta'kidlash joizki, ular o'z ichiga ham sintaktik, ham semantik, ham leksik derivatsiya turlarini qamrab olishi initial qisqartmalar shaklidagi derivatlarning o'ziga xos eng muhim xususiyatlari sanaladi:

1. Qisqartmalarning asos bazalari sintaktik derivatsiya mahsuli sanaladi.

2. Qisqartma (MChJ) komponentlari o'zaro semantik mazmunga ko'ra bog'lanadi. Bu esa uni semantik derivatsiya mahsuliga aylantiradi.

3. Qisqartmalar asos bazadan abbreviaturaga aylanganda transpozitsiyaga uchraydi. Demak, ularni leksik derivatsiya mahsuli ham desak bo'ladi.

Ko'rinadiki, bunday murakkab jarayon qisqartma so'zlarning mavqeyini yana bir darajaga oshiradi va ularni murakkab derivatlar turiga mansub qiladi.

Chet tilidan kirib kelgan initial qisqartmalar o'zbek tilida yaxlitlanib ketish hodisasiga uchragan. Shu sababdan ham bunday qisqartmalar asl kirib kelgan til-da derivat sanalsa-da, bizning tilimizda ularni yangi shakllangan derivat tarzida emas, balki chet tildan o'zlashgan tub so'z sifatida qabul qilamiz. Masalan, ko'pchiligimizga tanish VIP [vi-ay-pi] (very important

person) qisqartmasi ham qiziq bir jihatga ega. Bu so'z ikki tilda ikki xil nomlanadi. Negaki, bu so'z ingliz tili va uning to'g'ridan to'g'ri ta'siriga uchragan tillarda initial qisqartma kabi alohida /vi-ay-pi/ kabi talaffuz qilinsa, o'zbek tili so'zlovchilar uchun aynan shu so'z akronim sanaladi. Chunki uning o'zbek tilida bir so'z kabi /vip/ deb talaffuz qilinishi me'yor sanaladi. [6: 54] Bundan tashqari, RADAR (Radio Detection And Ranging), INTERNET (International Network) kabilar ham chet tildan o'zlashgan qisqartmalar bo'lib, bizning tilimizga yaxlitlangan holda qabul qilgan. Boshqacha aytganda, o'zbek tili doirasida bu vaziyatda derivatsion jarayon mavjud deya olmaymiz.

Bo'g'inli qisqartmalar yuqorida ham aytib o'tilganidek, so'zlarning dastlabki qismlari kombinatsiyasidan tashkil topadi. Masalan, *filfak*, *univermag* va hokazo. Mazkur qisqartmalar so'z birikmalarining qisqartirilishi asosida hosil bo'lgani izoh talab qilmaydi:

– *filfak* – filologiya fakulteti;

– *univermag* – universal magazin.

Birinchi qisqartmani birikma tarzida tahlil qiladigan bo'lsak, mazkur birikmaning komponentlari derivatsiya operandi, *-i* egalik qo'shimchasi esa derivatsiya operatori maqomida kelayotganligini ko'ramiz. Bu vaziyatda dubloperator tushunchasi haqida gapirib bo'lmaydi. Chunki mazkur birikma komponentlari qaratqich-qaralmish munosabatida bog'lanayotgandek tuyulsa-da, aslida derivatsiya operandlari bu o'rinda *-ning* va *-i* qo'shimchalari yordamida bog'lanmayapti. Shu sababdan ham bu holatda derivatsiya operatori sifatida faqatgina *-i* egalik qo'shimchasini ko'rsatish mumkin. Natijada hosil bo'lgan derivat sintaktik derivatsiya mahsulini shakllantiradi. Biroq birikma asosida yuzaga kelgan qisqartma so'z leksik derivatsiyani keltirib chiqargan. Bunda qisqartma so'z komponentlari operand, derivatsiya operatori nol ko'rsatkichga ega:

– *filologiya fakulteti* – *filologiya*, *fakultet* – operand; *-i* operator;

– *filfak* – *fil*, *fak* – operand, nol operator.

Univermag so'zining asos bazasi ham, qisqartma shakli ham semantik bog'lanish asosida shakllangan. Mazkur vaziyatda har ikkala shakl ham nol operatorga tayangan va birikma komponentlari operand vazifasida kelgan.

Aralash turdagi abbreviaturalarning derivatsion prinsiplari initial qisqartmalarga o'xshaydi. SamDU, NavDPI kabilarning ham asos bazalari *-i* egalik qo'shimchasi bilan shakllansa-da, mazkur birikmalarda qaratqich-qaralmish munosabati kuzatilmaydi. Qisqartma shakli esa ham sintaktik, ham semantik, ham leksik derivatsiya tamoyillariga asoslanadi.

So'zning boshlang'ich qismini butun so'z bilan birlashtirishdan iborat qisqartmalar qisman qisqartirilgan yoki bo'g'inli so'z qisqartmalarini hosil qiladi. Bunday qisqartmalarga *o'zkitob*, *motopoyga*, *teledastur* kabi qisqartmalar kiradi. Bunday turdagi qisqartmalar asos bazalari moslashuv hamda bitishuv modelidagi birikmalarga asoslanadi. Shunisi ahamiyatliki, asos bazasi dubl (tarkibli) operatorga asoslangan abbreviatura qisqartma shaklida nol operatorga tayanadi: *motopoyga* –

mototsikllarning poygasi (moslashuvli model) – *mototsikl*, *poyga* – operand; *-ning*, *-i* – operator.

Asos bazasi nol operatorga asolangan abbreviatura qisqartma shaklida ham nol operatorga tayanadi: *tele-dastur* – *televizion dastur* (bitishuvli model) – *televizion*, *dastur* – operand; operator nol ko'rsatkichli.

Xullas, yuqoridagi misollardan qisqartmalarning hosil bo'lishida umumiylikni aniqlash qiyin. Qaysi tartibdagi so'zning qaysi bo'lagi, bo'g'ini olinishida doimiylik yo'q va ko'p hollarda asosiy e'tibor yangi hosil bo'ladi-gan atamaning ohangdorligiga asoslanadi. Ko'rinadiki,

mamlakatimiz fanida tilni nazariy tadqiq etish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilib, umumiy tilshunoslikka oid atamalar faol qo'llanib kelinishiga qaramay, bu borada hali izohtalab masalalar talaygina. Shuningdek, leksik derivatsiya tavsifi talqinida yakdillikka erishilganicha yo'q. Ko'plab tilshunoslar ushbu yo'nalish ostidagi obyektlar tadqiqiga doir izlanishlar olib borgan, natijada derivatsiyani ilmiy-nazariy tahlil qilishda turli qarashlar yuzaga kelgan. Ushbu qarashlarni umumlashtirib, qiyoslab, derivatsiyaning relevant tavsifini yaratishga qaratilgan monografik tadqiqot mavjud emas.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – Москва: Наука, 1991.
2. Мартин А. Произношение современного французского языка. – Prononciation du francais contemporaine, 1945.
3. Яснопольский Ю. Борьба за язык. – Москва, 1923.
4. Лотте Д.С. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов. – Москва–Ленинград, 1941. – С. 19.
5. Шадыко С. Аббревиатуры русского языка: в сопоставлении с польским. Дис. ... докт. филол. наук. – Варшава, 2000.
6. Mirzayev T.A. Indonez tilida qisqartma so'zlar va ularning qo'llanilishi. Magistrlik dissertatsiyasi. – Toshkent, 2011.
7. Артикова Г.Ш. Семантическая деривация поля. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: Фан, 1994.
8. Бархударов Л.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. (введение). Проблемы порождающей грамматики и семантики. – Москва, 1976.
9. Бобоев У.Н. Синтаксическая деривация придаточного предложения времени в современном узбекском языке (в сопоставлении с французским языком). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1992.
10. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1962.
11. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия. – Москва, 1974. №5.
12. Турниязов Н.К. О трансформационном и деривационном процессах // Советская тюркология, 1989, №2.
13. Turniyozov B. Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi // nomzodlik diss. avtoref. – Samarqand, 2006.
14. Turniyozov N., Turniyozov B., Turniyozova Sh. O'zbek tili derivatsion sintaksisi. – Toshkent: Navro'z, 2011.
15. G'affarov A.A. Hozirgi o'zbek tilida parsellativ va ilovali qurilmalarning sintaktik derivatsiyasi. Filol. fan. nomzodi... avtoref. – Samarqand, 1997.
16. Turniyozova Sh.N. Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Filol. fan. nomzodi... avtoref. – Toshkent, 2010.
17. Храковский В.С. Трансформация и деривация // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – Москва: Наука, 1973.

Ulug'bek YO'LDOSHEV,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
katta o'qituvchisi, falsafa doktori (PhD)

NASRIY TARJIMA KOMPETENSIYASI QANDAY SHAKLLANTIRILADI?

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda tarjimonning kasbiy kompetensiyasi va uning tarkibiy qismlari borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: tarjimon, matn, nasriy matn, kompetensiya, kasbiy malaka, lingvistik va ekstralingvistik bilim, nasriy kompetensiya.

Annotation. This article discusses the professional competence of a translator and its components.

Keywords: translator, text, prosaic text, competence, professional skills, linguistic and extralinguistic knowledge, prosaic competence.

Аннотация. В статье рассматриваются профессиональная компетентность переводчика и ее составляющие.

Ключевые слова: переводчик, текст, прозаический текст, компетенция, профессиональная квалификация, лингвистические и экстралингвистические знания, прозаическая компетенция.

Har bir sohada bo'lajak kadrlarni tayyorlashda ta'lim jarayonida rivojlanishi va takomillashishi kerak bo'lgan o'ziga xos kasbiy kompetensiya mavjud bo'lib, u kelgusi kasbiy faoliyatida o'z mutaxassisligi bo'yicha bilim,

malaka va ko'nikmadan samarali foydalanishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimon tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarjimonlarni professional kadrlar qilib tayyorlashning bir necha shartlari mavjud

bo'lib, shulardan biri kasbiy kompetensiyani shakllantirishdir. Tarjimonning kasbiy kompetensiyasi mohiyati, uni rivojlantiruvchi omillar borasida so'z yuritishdan oldin kompetensiya va uning kontekstual tarkibi haqida fikr-mulohazalarimizni bayon etamiz.

Shu o'rinda "kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarining asosiy xossalari borasida so'z yuritish maqsadga muvofiq. Pedagogik adabiyotlarda ushbu tushunchalar mazmunini to'liq ifodalash bo'yicha fikrlar xilma-xil. "Chet tillar lug'ati"da "kompetensiya" terminiga quyidagicha izohlar berilgan: 1) har qanday organ yoki mansabdor shaxsning obro'si; 2) shaxsning bilimi, tajribasini anglatuvchi masalalar sohasi. Shuningdek, u "kompetentlik" terminiga ham aloqador: 1) kompetensiyaga egalik qilish; 2) muayyan bir sohada biror narsani baholashga imkon beradigan bilimlarga ega bo'lish.

Amerikalik tadqiqotchi R.Meyers "kompetentlik" tushunchasi ostida nafaqat oldindan belgilangan kasbiy mezonlarga rioya etilishini, balki amalda xatti-harakatlar amalga oshirilishini namoyish etishni tushunadi.¹ Shunday qilib, bu ta'rif kompetensiyaning faoliyat komponentini ham o'z ichiga oladi, bu esa, o'z navbatida, undan foydalanish chegaralarini kengaytiradi. Demak, "kompetensiya" – bo'lajak kadrlarning kelgusi faoliyatida o'z kasbi bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalari, "kompetentlik" – ta'lim jarayonida rivojlangan va takomillashgan bilim, ko'nikma va malakalarni bo'lajak kasbiy faoliyat jarayonida qo'llay olish qobiliyatidir.

Tarjimon kompetensiyasini talabalarda shakllantirish va rivojlantirish masalasi bilan shug'ullangan bir guruh olimlar² tomonidan tarjimon kompetensiyasi quyidagicha tasniflangan:

- o'g'irish kompetensiyasi: tarjima qilinayotgan matnlardagi muammolarni aniqlash va ko'zlangan maqsadga erishish uchun strategiyalarni shakllantirish;
- til kompetensiyasi: yuqori darajadagi me'yorga erishish uchun asliyat va tarjima tillarining ko'plab variantlaridan foydalanish;
- matn bilan bog'liq kompetensiya: badiiy janrlar va uslublarni farqlash va qayta yaratish;
- evristik kompetensiya: tarjima qilish uchun zarur bo'lgan lingvistik va tematik bilimni tizimlashtirish;
- kasbiy kompetensiya: badiiy tarjima sohasidagi faoliyat yuritish jarayonini anglash va bilimlarni tizimlashtirish;
- baholash kompetensiyasi: tarjima variantlarini va tarjimonlarning ta'sirini baholash;
- izlanish qobiliyati: tarjimashunoslikdagi metodik va muvaffaqiyatli tadqiqot ishlari yutuqlarini amaliyotda qo'llash.

Demak, mazkur kompetensiyalar tarjimonlik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassisda akademik bilim olish jarayonida shakllanishi lozim bo'lgan kompetensiyalar hisoblanib, ular bo'lajak tarjimonlarda o'z faoliyatini samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotimiz jarayonida bo'lajak tarjimonlarni badiiy tarjimaga o'rgatishda muhim o'rin tutuvchi kompetensiyalarning alohida turini taklif etmoqchimizki, ushbu kompetensiya badiiy tarjimada, xususan, nasriy matnlar tarjimasida tarjimon faoliyatini samarali tashkil etish-

da muhim. Bu borada talabalarda nasriy tarjima kompetensiyasini shakllantirish lozim.

Bo'lajak tarjimonlarda nasriy tarjima kompetensiyasini shakllantirishning bir nechta talablari mavjud, unga ko'ra talaba quyidagilar borasida bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishi lozim:

- asliyat va tarjima tillari badiiy matnning sintaktik, leksik-semantik, stilistik, tekstual sathlari xususiyatlari;
- asliyat va tarjima tillarining badiiy xususiyatlari;
- asliyat va tarjima tillari badiiy matnning tuzilishiga ko'ra xususiyatlari;
- badiiy matnning o'ziga xos xususiyatlari va uning boshqa soha matnidagi ajralib turadigan farqlari;
- asliyat va tarjima matni sohiblarining madaniyati bo'yicha keng bilimlar majmuyi;
- badiiy matnning ekstralingvistik – madaniy, kognitiv, konseptual xususiyatlari;
- badiiy tarjimada qo'llaniladigan tarjima uslublari;
- badiiy tarjimada qo'llaniladigan tarjima transformatsiyalari.

Talabalarining yuqorida ta'kidlab o'tilgan sohalardagi bilim, ko'nikma va malakalarini yetarli darajada rivojlantirish orqali nasriy tarjimaga aloqador bo'lgan tarjima muammolarini bartaraf etish mumkin. Bu jarayon bevosita badiiy tarjimoni o'qitishning asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi.

Badiiy tarjimaga o'rgatishda kasbiy yo'nalish asosida tarjima kompetensiyasining madaniyatlararo va filologik komponentlarini shakllantirish birinchi o'ringa chiqadi. Bu madaniy va filologik jihatdan shaxsga o'z madaniyatidan tashqariga chiqish va madaniyat vositachisi sifatlarini o'rganish imkonini beradi. Bu, birinchi navbatda, zamonaviy tarjimashunoslikda tarjima ikki tili madaniyatlararo muloqot sifatida qaraladi, bunda tarjimon ikki xil madaniyatga mansub, turli tillardagi ikkita matn bilan shug'ullanishi kerak. Shuni ham inobatga olish kerakki, asliyat va tarjima tillaridagi matnlar har xil vaziyat va turli madaniyatlarda yaratiladi. Shuning uchun yozuvchi va o'quvchining ma'lumoti turlicha bo'ladi. Bu esa badiiy asardagi ayrim ma'lumotlarni shaffof yetkazib berishda tarjimonga qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Shunday qilib, nasriy tarjima kompetensiyasini talabalarda shakllantirish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- asl matnning tarjimasi bir tildan ikkinchisiga rasmiy jihatdan qayta yaratilmasligi, balki matnning lingvistik va ekstralingvistik omillari hisobga olinishi lozim;
- muallif va o'quvchi o'rtasidagi ma'naviy qadriyatlarini qabul qilishdagi asosiy vositachi tarjimon bo'lib, uning kompetensiyasi bu jarayon rivojlanishida qanchalik muvaffaqiyatli bo'lishiga bog'liq;
- nasriy tarjimon kompetensiyasini shakllantirish faqat maxsus ishlab chiqilgan mashqlar tizimiga asoslangan bo'lishi va u maxsus ishlab chiqilgan mashqlar tizimiga kiritilgan bo'lishi lozim;
- tarjimoni o'qitishda mashqlar tizimi tarjimaning barcha o'ziga xos xususiyatlarini o'z ichiga qamrab olishi va bu mashqlar tarjima jarayonini amalga oshirishda tarjimon ko'nikmalarini shakllantirishi va rivojlanishi kerak.

Shuningdek, badiiy tarjimaga o'qitish talabalarning bilim va malakalarini quyidagi ketma-ketlikda bosqichma-bosqich shakllantirishni o'z ichiga oladi:

– tarjima jarayonining o'ziga xos xususiyatlari (bosqichlarga bo'linishi);

– ta'lim shart-sharoitlari (fan, dastur va o'qitish modeliga ko'ra fanga ajratilgan soatlar);

– talabalarining til bo'yicha malakasi.

Xullas, talabalarga badiiy tarjimani o'qitishda nasriy tarjima kompetensiyasini shakllantirish asosiy masalalardan biri hisoblanib, bu borada o'qituvchi talabalarining asliyat va tarjima tillarining lingvistik va eks-

tralingvistik xususiyatlari, badiiy tarjimada qo'llanadigan tarjima uslub va usullari, badiiy matn va uning o'ziga xos xususiyatlari borasida bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish nazarda tutiladi. Talabalarda nasriy tarjima kompetensiyasini shakllantirish uchun uch bosqichli – tarjima oldi mashqlar, tarjima jaryoniga doir mashqlar va tarjima tahririga doir mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Talabalarda nasriy tarjima kompetentligini rivojlantirish uchun esa til mashqlari, operatsion hamda kommunikativ mashqlardan samarali foydalanish ko'zlangan maqsadga erishishda muhim rol o'ynaydi.

1. Современный словарь иностранных слов. Толкование, употребление, словообразование, этимология. – Москва: Феникс, 2009.
2. Development and implementing local educational standards / Ed. by Meyers R. ERIS Clearing House on Assessment and Evaluation, 1998.

Dildora QAMBAROVA,

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

CHET TILNI O'QITISHDA INTERNET VEB-SAYTLARI VA DASTURLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Maqolada chet tilni o'rganish jarayonida raqamli texnologiyalar va Internet resurslaridan foydalanishga qo'yiladigan talablar ko'rib chiqilgan. Xususan, o'qituvchi tomonidan belgilangan aniq maqsadlarga erishish uchun o'qitish vositalari rejali tanlovining ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy ta'lim, kompyuterlashtirish, raqamli texnologiyalar, o'qitish vositalarining tanlovi.

Annotation. The article discusses the requirements for the use of digital technology and Internet resources in the process of learning a foreign language. In particular, it shows the importance of systematic choice of teaching tools to achieve specific goals set by the teacher.

Keywords: modern education, computerization, digital technology, choice of teaching tools.

Аннотация. В статье рассматриваются требования по использованию цифровых технологий и Интернет-ресурсов при изучении иностранного языка. В частности, показано значение планомерного выбора средств обучения для достижения конкретных поставленных преподавателем целей.

Ключевые слова: современное образование, компьютеризация, цифровые технологии, выбор средств обучения.

Axborot texnologiyalari jadal taraqqiy etayotgan bir davrda jamiyat tomonidan bo'lajak mutaxassislariga bilimlarni mustaqil tarzda egallab, turli muammolarni hal qilishda ulardan foydalanish, dalillar yig'ish, umumlashtirish hamda isbotlangan xulosalar qilish ko'nikmalariga ega bo'lish kabi talablar qo'yiladi. [1]

O'quvchi-talabalarining ta'lim olish jarayonida yuqorida ko'rsatilgan ko'nikmalarining rivojlanishi faol o'qitish texnologiyalari hisobiga sodir bo'ladi. [3] Hozirgi vaqtda o'qitish vositalari tanlovidagi asosiy ko'rsatkich Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan axborot almashinuvining samarador umumyevropa tizimini tashkil qilgan chet tillarni egalashning yakuniy darajalariga erishish talabidir. [2]

Hozirgi vaqtda jahon bo'ylab keng tarqalayotgan kompyuterlashtirish jarayoni inson faoliyatining barcha sohalarini, shu jumladan, ilm-fan va ta'limni ham qamrab oldi. Internet rivojlanishi va ta'lim jarayonini soddalashtiruvchi ko'psonli kompyuter dasturlarining paydo bo'lishi chet tillarni o'rganish masalalarini ahamiyatli darajada o'zgartirdi hamda asl manbalar bilan ishlashni tezlashtirib, yengillashtirdi. O'quv-kompyuter dasturlari an'anaviy o'qitish

metodlariga nisbatan qator afzalliklarga ega, ya'ni ular eng avval to'g'ridan to'g'ri audiovizual interfaol o'zaro harakat vositalarini tashkil qiladi.

O'qitishning an'anaviy metodlari bilan birgalikda mashg'ulotlarda ushbu Internet resurslari, ya'ni dasturlar, ta'lim veb-saytlaridan samarali foydalanish nutqiy faoliyatning turli ko'rinishlarini: mashq qildirib rivojlantirish, lisoniy hodisalarning tabiatini anglash, tilshunoslik qobiliyatlarini shakllantirish, muloqot vaziyatlarini yaratish, beixtiyoriy lisoniy va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish, o'quvchiga nisbatan alohida yondashuvni amalga oshirish va uning mustaqil tarzda ishlashini jadallashtirish, shuningdek, o'quvchi-talabalarining bilim olish faolligi, motivatsiyalari hamda sifatini oshirishga ko'maklashish imkoniyatlarini yaratadi. Kompyuter-kommunikatsiya texnologiyalari o'quvchi-talabalarining ijodiy faolligini yanada faollashtiruvchi metodlarni yangicha amalga oshirish imkonini beradi. O'quvchi-talabalar turli ta'limiy saytlardagi virtual munozaralar va mavzuli forumlarda ishtirok etishlari, turli ta'lim muassasalarining o'quvchi-talabalar bilan hamkorlikda ijodiy qo'shma loyihalarni bajarishlari mumkin.

Shunday qilib, zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan ta'lim berish jarayonida foydalanish o'qitishni faollashtirish shakllaridan biri sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. [5] Yangi texnologiyalarning interfaollik, polimodallik, multimedialilik, mazmunning vizuallashuvi kabi ajralmas xususiyatlari o'qitishda muhim o'rinni egallaydi. Masalan, ta'lim beruvchi kontentning, ayniqsa, interfaol o'yin ko'rinishidagi kompyuterli vizuallashuvi fikrlashning kognitiv uslublarini, tahsil oluvchilarning kreativligi hamda fikrlash faolligini rivojlantiradi va, shuningdek, ularning ruhiy va hissiy kechinmalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. NILE (Norwich Institute for Language Education) ta'lim muassasasining akademik direktori Toni Prinsning aytishicha, o'qituvchilar o'quv maqsadlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish to'g'risida fikr yuritayotganlarida, asosan, "eng yaxshi natijaga erishish uchun qaysi ilovalardan yoki kompyuter dasturlaridan foydalanish zarur", degan savolga diqqat qaratadilar. [6] Navbatdagi savollar esa quyidagicha bo'lishi mumkin: "Mazkur texnologiyalardan qanday foydalanish kerak?", "Turli ilovalarni qo'llashning qaysi metodlari eng tezkor natijani keltira oladi?", "Ulardan mashg'ulotda qanday foydalanish kerak?", "Zaruriy ishlarim uchun ulardan foydalanishim mumkinmi?", "Ularni qanday qilib yangilash kerak?" va hokazo. "Biz nima uchun raqamli resurslardan foydalanishimiz kerak", degan savol esa kamdan kam beriladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, o'qitishda eng yuqori samaraga erishish uchun yuqorida keltirilgan savollarning berilish tartibini o'zgartirish, texnologiyalardan foydalanish rejasini tuzishda maqsad qo'yishdan, ya'ni "nima uchun", degan savoldan boshlash kerak bo'ladi.

Internet raqamli resurslarining soni g'oyatda ko'p. Har bir resursning o'z muxlisi bo'lib, ular aynan o'zlari tanlagan resursni eng samarali va eng ilg'or deb hisoblaydilar. Raqamli resurslarning ham onlayn, ham oflayn, yangisini yaratish yoki mavjudini tadqiq etish jarayonini amalga oshiradigan ko'psonli ko'rinishlari mavjud. Mazkur resurslar turli kurslar ("MOOCs, iTunes Courses", "iTunes" ta'lim dasturi 9 mamlakatda, shuningdek, 40 dan ortiq mamlakatlarda kuchli o'ntalikka kiradi), instrumentlar (Google Docs, Camtasia, Explain Everything), ensiklopediyalar hamda boshqa akademik nashrlar (Google Search, Wikipedia, mustaqil lug'atlar, Microsoft Office) ko'rinishida bo'lishi va tadqiqotning axborotni yig'ish, jamlash, tadqiqot jarayonining keyingi nazorati va natijalarini qayta ishlash kabi bosqichlari bo'yicha ishlarni amalga oshirishga yordam berishi mumkin. Shuningdek, ijodiy guruhlariga birlashtirish, rejalashtirish bosqichlaridan boshlab o'tkazilgan ishlar tahlili bilan tugallanadigan yaratish jarayonida ham raqamli resurslar ishtirok etadi. Raqamli texnologiyalarni tanlashdagi asosiy qiyinchilik, birinchi galda, "o'qitish

jarayonida nimadan foydalanish kerak", degan savolga javob qidirib, barcha mazkur ilovalarni ko'rib chiqish paytida tanlangan resurslardan foydalanishda paydo bo'ladigan qiyinchiliklarni to'liq anglash, ya'ni ularni qanday qo'llashdan bexabarligimizdadir. Tanlangan resurslarning barcha imkoniyatlarini, ulardan foydalanish qoidalarini batafsil o'rganib chiqish uchun o'qituvchida yetarli vaqt va sabr-toqat bo'lmasligi mumkin. Chet til o'qitishda Internet resurslaridan foydalanish o'quvchilarda barcha zaruriy zamonaviy kompetensiyalarning yaratilishiga imkon yaratadi.

Zamonaviy g'oyalar va tendensiyalar bilan tanishish metodlari va ularning keyingi muhokamasi hozirgi kunda o'qituvchilar tomonidan keng qo'llanilib, chet tillarni o'qitishda katta motivatsion kuchga ega. Shu bilan bir qatorda, deyarli har bir o'quvchida o'z kompyuteri, Internetga kirish imkonini beruvchi raqamli moslamalari mavjudligi o'qituvchi tomonidan Internet vositasida chet tillarni o'qitish jarayonini yengillashtiradi. [4] O'qituvchining raqamli texnologiyalarni tanlashidagi asosiy masalalar nimani qo'llash, qanday qo'llash va, eng asosiysi, u yoki bu resursni nima uchun qo'llash kabilardan iborat. Eng avval mashg'ulotning asosiy maqsadlari, vazifalari va mashg'ulot davomida qanday kompyuter texnologiyalaridan foydalanish kerakligini aniqlab olish muhim. So'ng, qo'yilgan maqsad va vazifalarga yanada samaraliroq erishish uchun qaysi resursni ishga tushirish zarurligi masalasiga e'tibor berish va, nihoyat, tanlangan o'qitish vositasi qanday ishlayotganligini aniqlash lozim. Ilova va dasturlardan yanada samaraliroq foydalanish uchun, birinchi navbatda, "o'quv jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanishning asosiy maqsadi nimadan iborat va nima uchun", degan savollarga javob qidirish darkor. Buning sabablari turli xil, ya'ni o'rganilayotgan material mohiyatini tushunishni yaxshilash, talabalarga ta'lim ilovalari va resurslaridan auditoriyadan tashqari foydalanishlariga undash orqali o'qitish vaqtini ko'paytirish, o'qituvchi ishlashining samaradorligini oshirish, talabalarda mustaqil ish olib borish qobiliyatini rivojlantirish, kompyuter texnologiyalari bilan ishlash malakalari darajasini oshirish, talabalarda natijaga erishish uchun dadillik va maqsadga yo'nalganlik kabi sifatlarini rivojlantirish, o'quvchilarni kelgusi hayotga tayyorlash, talabalar motivatsiyasini oshirish, foydalaniladigan jismoniy resurslar miqdorini qisqartirish va hokazolar bo'lishi mumkin. Masalan, o'rganiladigan material yoki mavzuni talabalar tushunishlarini yaxshilash maqsad qilingan bo'lsa, bu holda darsni rejalashtirishda mazkur mavzu anglanishiga ko'maklashadigan resurslarni ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Buning uchun mazkur muammoga har tomonlama nazar tashlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Голубева Н.Б. Развитие критического мышления как важный элемент формирования профессионально-ориентированной иноязычной компетенции // Вестник университета, 2015, № 3. – С. 257.
2. Иванова Т.А. Обучение иностранным языкам в Тверском государственном техническом университете в условиях интеграции России в единое образовательное пространство // Вестник Тверского государственного технического университета, серия «Науки об обществе и гуманитарные науки», 2016, № 2. – С. 90.
3. Окань Г.И. Активные методы обучения в вузе: содержание и особенности внедрения // Научный диалог, 2012, № 1. – С. 267.
4. Akai O.M., Kalashnikova A.A., Kalashnikov I.A., Pshenichnaya A.Yu. Pragmatic level of language personality in social networks. Current issues of linguistics and didactics: The interdisciplinary approach in humanities (CILDIAH 2017) // Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference. Advances in Social Science, Education and Humanities Research. 2017. – p.7
5. Boldyreva N.V. Influence of information and communication technologies on effectiveness of educational process // European Science and Technology: Materials of the 5th international research and practice conference. Vol. II, Munich, 3–4 October, 2013, publishing office Vela Verlag, Waldkraiburg – Munich – Germany, 2013. – pp. 77–79.
6. Brent H. Infographic of the gamification of education. 2012. URL: <http://www.technapex.com/2012/08/infographic-the-gamification-of-education>. – p. 23.

Navbahor MAMATALIYEVA,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI VATAN MAZMUNLI AFORIZMLARNING SEMANTIK MAYDONI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarining leksik fondida mavjud bo'lgan vatan mazmunli aforizmlarning semantik ko'lamini tadqiq etilgan hamda faktik misollar asosida tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: semantik maydon, aforizm, vatanparvarlik, vatan leksemasi, lingvomadaniy tahlil.

Annotation. This article discusses the semantic volume of patriotic aphorisms in the lexical fund of the English and Uzbek languages and analyzes them based on actual examples.

Keywords: semantic field, aphorism, patriotism, patriotic lexeme, linguacultural analysis.

Аннотация. В статье рассматривается семантический объем патристических афоризмов в лексическом фонде английского и узбекского языков и проводится их анализ на основе фактических примеров.

Ключевые слова: семантическое поле, афоризм, патриотизм, лексема Родина, лингвокультурологический анализ.

Ma'lumki, hikmatli so'zlar (aforizmlar) xalqning ma'naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, turmushi bilan bevosita bog'liq bo'lib, qisqa, ixcham, ma'no jihatidan salmoqdor birliklar sifatida har bir davr ruhiga mos keladi. Chunki bugungi kun mustaqillik, milliy qadriyatlarining tiklanish davri so'zlovchidan tilni, ayniqsa, davlat tili maqomiga ega bo'lgan o'zbek adabiy tilini chuqur egallashni, fikrni ixcham, asosli, obrazli va ta'sirchan shaklda ifodalashni taqozo etadi. Bu esa nutqda faol qo'llanuvchi hikmatli so'zlar (aforizmlar)ning lingvistik tadqiqiga oid ilmiy tadqiqotlarning ayni paytda dolzarb va muhimligidan dalolat beradi.

Z.D.Toshpo'latovning "Aforizmlarning janr xususiyatlari va badiiyati" nomli nomzodlik dissertatsiyasida berilgan ma'lumotga ko'ra, aforizm dastlab tibbiy qarashlar, turli kasalliklarning belgi va alomatlarini haqidagi xulosalarini bevosita aforizm shaklida ixcham, purhikmat, mazmunli hukmlar tarzida ifodalagan. Keyinchalik, bu termin falsafa, ilm bilan shug'ullanuvchi mutafakkirlar tomonidan keng istifoda etila boshlangan. [1]

O'zbek tilining izohli lug'atiga ko'ra, *vatan* leksemasi arabcha so'z bo'lib, tug'ilib o'sgan joy, yurt, ona yurt kabi ma'nolarni anglatadi. Masalan: 1 Kishining tug'ilib o'sgan o'lkasi, shahri yoki qishlog'i; yurt, diyor. Tug'ilgan vatanim – O'zbekiston. (Fozil Yo'ldosh o'g'li) 2 Kishi tug'ilib o'sgan va o'zini uning fuqarosi hisoblangan mamlakat: *ona yurt, ona vatan, ulug' vatan*. Kishining qadri amali va unvoni bilan emas, *vataniga, xalqiga* qilgan xizmati bilan o'lchanadi. [2]

Ingliz tilining mashhur "Macmillan English Dictionary" lug'atida *country* leksemasiga quyidagicha ta'rif berilgan: *Country 1. An area of land that has its own government and official border: Ministers from four Arab countries met today in Cairo. We do not have capital punishment in this country. He felt he had betrayed his country. The country the people who live in a country: a crime that has shocked the whole country. 2. Areas away from cities and large towns, consisting of fields, farms, villages.* [3]

Vatan so'zini eshitgan har bir inson borki, bu so'zni qanchalik ulug' ekanligini his qilmasdan iloji yo'q.

Chunki inson borki, uning yashash joyi, makoni, uyi bo'ladi. Inson borki, tug'ilib o'sgan joyiga mehri, muhabbati bo'ladi. *Vatan* insonning kindik qoni to'kilgan, avlod va ajdodlari tug'ilgan joyi, ijtimoiy muhiti va inson, uning hayoti va ma'naviyati kabi tushunchalarni anglatadi. Ana shunday inson uchun naqadar aziz bo'lgan *vatan* leksemasining buyuk donishmandlarning hikmatli so'zlarida aks etish darajasini o'rganish, ularni amalda qo'llash, buyuk daho, alloma hamda adiblarning hikmatli fikrlarini jamlash ahamiyatli masalalardan biridir. Ayniqsa, uni genetik jihatdan noqardosh bo'lgan ingliz va o'zbek tillari qiyosida tadqiq etish muhim ahamiyatli vazifa hisoblanadi. Til boyligidagi paremlar umumiy ma'nosi asosida mavzuiy guruhlariga birlashadilar. An'anaviy "mavzuiy guruh" termini o'tgan asrning 60-yillarida leksikologiya faniga kirib kelgan. Mavzuiy guruh ozmi-ko'pmi o'zining asosiy (bosh) semantik mazmuniga ko'ra mos keladigan, ya'ni bir semantik maydonga tegishli bo'lgan so'zlardir.

M.A.Krongauz mavzuiy guruhlardagi so'zlar ma'nosining takrorlanishini ta'kidlab, yozadi: "Aytish mumkin, ki, umuman bir semantik maydonga taalluqli mavzuiy leksika kogeziya vositasida tanlanadi (matn elementlarining aloqasi kogeziya (*cohesion*) deyiladi, bunda matn elementlarining izohlanishi boshqalariga bog'liq bo'ladi) va shu maydonning integral belgilari matndagi takrorlanishga mos keladi".

Tadqiqotimizda to'plangan faktik paremiologik material – ingliz va o'zbek hikmatli so'zlari quyidagi kabi semantik tasniflarga ajratildi: *country / vatan; homeland / yurt, saltanat; motherland / ona vatan; home / uy; place / makon; birth of place / tug'ilgan joy; earth, ground / yer, neighbourhood / mahalla; doorstep / oston.*

Amerikalik huquqshunos, davlat arbobi, AQShning sobiq 16-prezidenti Abraham Linkoln (1861-yil 4-mart – 1865-yil 15-aprel)ning quyidagi hikmatli so'zlarini qayd etish o'rinni: *Every good citizen makes his country's honor his own, and cherishes it not only as precious but as sacred. He is willing to risk his life in its defense and is conscious that he gains protection while he gives it.* [7] (Har bir yaxshi fuqaro o'z yurti sha'nini o'z qadri deb

hisoblaydi, uni nafaqat aziz, balki muqaddas deb biladi. U uni himoya qilishda o'z hayotini xavf ostiga qo'yishga tayyor va uni berishda himoyaga ega ekanligini biladi). Ushbu hikmatli so'zda vatan muqaddas sanalib, hayotini xavf ostiga qo'yib bo'lsa ham uni himoya qilish kerakligi ta'kidlanib, har bir fuqaro vataniga sodiq va vatanparvar bo'lishiga da'vat qilingan.

1441–1501-yillarda yashab ijod qilgan buyuk o'zbek shoiri, mutafakkiri va davlat arbobi Alisher Navoiyning *"Inson tirik ekan, o'z vatani uchun kurashmogi lozim"* [4] hikmatli durdonasida inson uchun vatan muqaddas ekanligi, uni ko'z qorachig'iday asrashi, tomiridagi so'nggi qoni qolguncha uni himoya qilishi kerakligi ta'kidlangan.

AQShning 43-prezidenti Jorj Bushning *"There is no bigger task than protecting the homeland of our country"* (Vatanimizni himoya qilishdan kattaroq vazifa yo'q) aforizmidagi vatanni himoya qilish eng katta sharaf ekanligi ta'kidlanib, insonlar vataniga sodiq bo'lish hamda vatanparvar bo'lishga chorlanyapti.

O'zbekiston xalq yozuvchisi, 1907–1968-yillarda yashab ijod qilgan adib Abdulla Qahhorning *"Yurtini obod qilaman degan kishi o'zi obod bo'ladi"* [5] aforizmidagi inson yurti uchun xizmat qilish, ishlash, mehnat qilish, uni obod qilishga undalgan.

Amerikalik yozuvchi, romanist Ernest Miller Hemingveyning *"The old man and the sea"* asarida berilgan *"Home is where the heart is"* (Inson qayerda bo'lsa, uyi o'sha yerdir) aforizmidagi inson o'zi yashab

turgan yerini qadrlashi va inson qaysi yurtida bo'lsa, o'sha yer uning uyi, vatani ekanligi izohlangan.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Abdulla Qahhorning *"Uyingni o'g'ri bossa, o'g'lingni sandiqqa solib qo'yib, qo'shningni chaqirmaysan"* aforizmidagi o'z uyi, yashab turgan joyini himoya qilish, uni asrashda insonlar jasur, mard, vatanparvar bo'lishga chaqirilgan.

Ingliz xalqining mashhur *"The Oxford Dictionary of Quotation"* kitobida keltirilgan *"In the place where the tree falleth, there it shall be"* (Daraxt qulagan joyida bo'ladi) hikmatlar shodasida insonning kindik to'kilgan joyi uning uchun muqaddas bo'lishi va vatanning har bir qarich yeri inson uchun azizligi izohlangan.

O'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili, buyuk shoir, tarixchi, geograf, davlat arbobi, iste'dodli sarkarda, boburiylar sulolasi asoschisi, temuriy shahzoda Zahiriddin Muhammad Boburning *"Tole yo'qi jonimga balolig' bo'ldi, Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi, O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim, Yo rab, netayin ne yuz qarolig' bo'ldi, Sho'r tuproq yerda sunbul bitmaydi, unday yerda umid urug'ini nobud qilma. Shunga o'xshash, yomonlarga yaxshilik qilish va yaxshilarga yomonlik qilish ham o'rnida bo'lmaydi"* hikmatli so'zlarida o'z yerini tashlab ketishning oqibatlarini yomon bo'lishi hamda tinch bo'lmagan yurtida o'sha yurtning xalqi tinch-totuv yasholmasligi ta'kidlangan.

Xulosa shuki, aforizmlarni tadqiq etish nafaqat insonlarni vatanparvar, mehr-oqibatli bo'lishga chorlaydi, balki madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Toshpo'latov Z.D. Aforizmlarning janr xususiyatlari va badiiyati: filol. fan. nom... diss. – Toshkent, 2006.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi // www.ziyouz.com kutubxonasi.
3. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners (2nd edition). – London: Macmillan Publisher, 2007. – p. 318.
4. Fozilov M. Hikmatli so'zlar, aforizmlar va maqollar. – Toshkent: O'zbekiston, 1967. 191-bet.
5. Raimov A., Raimova N. Hikmatlar shodasi. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2012. 400-bet.
6. Elizabeth Knowles. The Oxford Dictionary of Quotations. – Oxford University Press, 2009. – p. 244.
7. <https://www.searchquotes.com>

Nodira QURBONOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professor-o'qituvchisi

INGLIZ TILI "LINGUA FRANCA" SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilining dunyo bo'yicha xorijiy muloqot tili sifatida tanlab olinishi, uning tarqalishi esa English as a lingua franca (ELF), English as an International Language (EIL), English as a Second Language (ESL) kabi tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lganligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingua franca, konsept, variatsiya, standart til, aksent, madaniyat.

Annotation. The article analyzes the choice and spread of English as a foreign language of communication throughout the world, which led to the emergence of such concepts as English as a lingua franca (ELF), English as an International Language (EIL) and English as a Second Language (ESL).

Keywords: lingua franca, concept, variation, standart language, accent, culture.

Аннотация. В статье анализируются выбор и распространение английского языка как иностранного языка общения во всем мире, приведших к появлению таких понятий как English as a lingua franca (ELF), English as an International Language (EIL) и English as a Second Language (ESL).

Ключевые слова: лингва франка, концепт, вариация, стандартный язык, акцент, культура.

Lingua franca tushunchasi hozirgi paytda sotsiolingvistikaga oid adabiyotlarda keng qo'llanilayotgan bo'lishiga qaramasdan, turlicha talqin qilinmoqda. Nemis tilshunoslari K.Knapp va S.Maerkardning ta'kidlashicha, *lingua franca* avvallari O'rta yer dengizining janubi-sharqiy qirg'oqlarida qo'llanishda bo'lgan tilni anglatgan va bu "til" ispan, fransuz, portugal, arab, turk, yunon, fors lisoniy unsurlari qorishmasidan iborat bo'lgan. [1] Ikki yoki undan ortiq tillar chatishuvidan hosil bo'ladigan lisoniy variantni atash uchun sotsiolingvistika alohida termin (pidgin-numun) mavjudligi sababli keyingi yillarda ushbu tushuncha talqinida "chatishuv" sifatidan voz kechishga to'g'ri keldi.

Ingliz tilining dunyo bo'ylab tarqalishi *English as a lingua franca* (ELF) tushunchasining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bunda ingliz tili va madaniyati umumiy bo'lmagan insonlar tomonidan ingliz tilining xorijiy muloqot tili sifatida tanlab olinishi tushuniladi. [2] Xuddi shunday talqinni J.Xausning asarlarida ham uchratish mumkin. Uning fikricha, ELF muloqoti "ingliz tili ona tili bo'lmagan ikki yoki undan ortiq lisoniy madaniyat vakillari o'rtasida kechadi". [3]

Yuqoridagi mualliflarning fikricha, ELF muloqotdoshlar uchun har qanday holatda ham xorijiy til bo'lib qolaveradi va ushbu muloqot jarayonida ingliz-zabonlarning ishtiroki inobatga olinmaydi. Shu bois, ba'zilar ELFni "xalqaro til" sifatida qaralayotgan *English as an International Language* (EIL)dan farqlash tarafdoridirlar. Bizningcha, bunday cheklov va ajratishlar uchun chet yoki ona tili bo'lishi masalasiga e'tibor qaratmasdan, uning lisoniy-madaniy ko'rsatkichlari va faollik darajasini inobatga olgan ma'qul. Buning isboti ushbu terminning til ta'limi metodikasiga oid lug'atga kiritilishida ham kuzatiladi. [4] ELF terminining qulayligi yana shundaki, u aniq mazmunga ega bo'lib, qo'llanish doirasi ham belgilangan, ya'ni u turli millatlar o'rtasidagi munosabatlarda lisoniy-kommunikativ vosita vazifasini o'taydi hamda, shu asnod, "tilning global qo'llanishi va rivojiga yetarlicha hissa qo'shadi". [5] Bu "hissa" qandaydir "lisoniy qorishmalar" yoki so'zlovchining ona tilida mavjud bo'lgan diskurslarning "singdirilishi" asosida o'lchanmasligi lozim.

Darhaqiqat, ELFni Hindiston, Singapur kabi mamlakatlarda rasmiy ikkinchi til sifatida qabul qilingan *English as a Second Language* (ESL) bilan bir qatorga qo'yib bo'lmaydi, chunki bu mamlakatlarda ingliz tili alohida maqomga ega bo'lib, u allaqachon yozma va og'zaki muloqot vositasiga aylangan hamda mustaqil variant(lar) ko'rinishida shakllanib ulgurgan. ELF maqomidagi ingliz tili esa yangidan paydo bo'layotgan

tillararo munosabatlar natijasi bo'lib, madaniyatlararo aloqa vositasi vazifasini o'taydi. Tillararo munosabatlar jarayonida yangi variantlarning paydo bo'lishi, bir-biriga ta'sir o'tkazishi tabiiy hol. Ingliz tilining xalqaro miqyosda keng ko'lamda qo'llanishida chet tildan foydalanayotgan (yoki uni o'rganayotgan) shaxs haqiqiy til egalariga ergashishga va ularga taqlid qilishga harakat qiladi. Bunday tillararo munosabat jarayonida, J.Brutt-Griffllar o'ylaganidek, chet til jamoasining ta'siri kuchli bo'lishiga ishonish qiyinroq, chunki har qanday lisoniy aloqa ikki tomonlama kechadi va aloqadagi tillarning ta'siri nisbatan teng kuchga ega bo'ladi. [6]

Ingliz tilining shaxsiy va jamoaviy ehtiyojlarni qondirish maqsadida ishlatilish ko'lamini kengaytgan sari ELFning variantlashuvi ham tezlasha boradi. H.Viddouson ELFni erkin va oliy tabaqali til ko'rinishida tasavvur qilayotib, ingliz tili xalqaro miqyosda "taqsimlanmasdan", balki "tarqalayotganligi"ni uqtiradi va bu tarqalishda til turli yo'nalishlarda faollashib, ma'lum sharoitlarga moslashishi hamda mahalliy nazoratga bo'ysininishini ta'kidlaydi. [7]

Lingua franca vazifasida qo'llanilayotgan tilni ingliz tilining xalqaro muloqot vositasi vazifasida, yangilayotgan variant ko'rinishida qarash an'anasi shu darajada kuchayib bormoqdaki, hatto xorijliklar bilimini standart til normalari asosida tekshirish amaliyoti qoralanmoqda. Bunday talabning qo'yilishi, ehtimol, ingliz tili rasman ikkinchi til sifatida e'tirof etilgan holatlarda o'rindir. Chunki bunda ingliz tili nafaqat millatlararo, balki millat ichida ham keng qo'llaniladigan muloqot vositasi vazifasini bajaradi hamda shu milliy madaniyatga xos qadriyatlarga moslashgan holda me'yorlashadi. ELF qo'llanishida esa holat tamoman boshqacha. Bu holatda norma haqida gapirish va uni ajratish ancha mushkul.

So'nggi yillarda bu borada biroz siljishlar ham sezilmoqda. Jumladan, Yaponiyaning ba'zi universitetlarida tashkil qilingan magistrlik kurslarida ELFning alohida qismlari o'rgatilmoqda. ELF xususiyatlarini e'tiborga olgan holda o'quv qo'llanmalar yaratilmoqda. Shuningdek, ushbu til variantlarining sistemaviy, kommunikativ va leksikogrammatik xususiyatlarini yoritish maqsadini ko'zlaydigan tadqiqotlar ko'lamini ham kengaytib bormoqda. Bularning barchasi ELF variantlari dunyodagi lingvistik vaziyatning ajralmas qismi ekanidan darak beradi. Ushbu variantlarni har taraflama tahlil va tadqiq etmasdan turib, tilshunoslikda va, ayniqsa, til ta'limi sohalari (lingvodidaktika)da yuqori samaraga erishish qiyin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Knapp K., Maerkard C. *Lingua franca communication*. 2002. p. 9.
2. Firth A. "Lingua franca" negotiations: towards and interactional approach. 1996. p. 270.
3. House J. *Misunderstanding in intercultural communication: interactions in English as a Lingua franca and the myth of mutual intelligibility*. 1999. p. 74.
4. Byram M. *Routledge Encyclopedia of language teaching and learning*. 2004. pp. 357–358.
5. Siedhofer B. *Research perspectives on teaching English as a lingua franca*. 2004. p. 212.
6. Brutt-Griffler J. *World English. A study of its development*. 2002. pp. 179–181.
7. Widdowson H.G. *EIL, EFL: global issues and local interests*. 1994. p. 140.
8. Jenkins J. *The phonology of English as an international language*. 2000. p. 11.
9. Sossyur F.D. *The challenges of learning a language*. 1977. pp. 233–240.

Farida SAIDOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti o'qituvchisi

SINONIM LEKSEMALAR IZOHLARIDAGI BA'ZI DARAJAVIY ISHORALAR XUSUSIDA

Lug'atlar har bir tilning so'z boyligi, imkoniyatlari doirasini belgilab beruvchi milliy manba hisoblanadi va yillar davomida eskiradi, yangilanadi. Lug'at tuzish, lug'at maqolalari uchun izohlar hamda misollarni tanlash kabi masalalar o'zbek lug'atchilik amaliyoti uchun muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi. Lug'atchilikda so'zlarning semantik tavsifi asosiy tekshiruv obyektiga aylanadi. An'anaviy va zamonaviy leksik-semantik munosabatlardan ba'zilarigina lug'atlarda aks etadi. Eng faol leksik-semantik munosabatlardan sinonimiya nafaqat lug'atchilik, balki boshqa tadqiqotlar uchun ham asos vazifasini o'taydi.

Tilshunoslik tarixida sistemaviy-struktur tilshunoslikka qadar bo'lgan davr ko'pincha *an'anaviy* tilshunoslik deb yuritiladi.¹ An'anaviy tilshunoslikning muhim jihati o'rganilayotgan obyektni sezgi a'zolari bergan ma'lumotga asoslangan holda tavsiflab o'rganish hisoblanadi.² 1995-yildan keyingi sistemaviy leksikologik tadqiqotlarda (jumladan, O.Bazarov, Sh.Iskandarova, G.Ne'matova, N.Nishonova, Sh.Orifjonova, B.Qilichevning ishlarida) leksikologik sistemaviy / nosistemaviy qurilish emas, balki lug'aviy mikrosistemada uzvlararo ichki munosabat va aloqalar tahliliga alohida e'tibor qaratilgan. 1990-yillargacha, asosan, sinonimiya va antonimiya bilan cheklanib kelingan, so'zlararo ma'noviy munosabatlar turlari graduonomiya, giponimiya, partonimiya, funksionimiya, iyerarxonimiya kabi ma'noviy bog'lanishlar bilan to'ldirilgan.³ Tilshunoslikda graduonomiya so'zlararo ma'noviy munosabatlarning alohida bir ko'rinishi sifatida ajratilgunga qadar belgini darajalab ifodalovchi so'zlar sirasi sinonimlar doirasida o'rganilgan.⁴ O'zbek tilining sinonimlar lug'atida ham, rus tilining sinonimlar lug'atida ham ma'nosi darajalanuvchi so'zlar ko'pincha sinonimlar qatorida berilar edi. Darajalanish hodisasi maxsus ajratilmagach, shu turkum so'zlar sinonimik uyalarga sohib yuborilgan, chunki sinonimlar ma'nolari bir-biriga mumkin qadar yaqin bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi.⁵

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da o'zaro ma'nodosh so'zlarning berilishida darajaviy yondashuvga ba'zi misollar berilgan, ammo sinonimlarga xuddi shu holatda yondashuv kuzatilmagan. O'TILda shunday izoh beriladi: "...asosiy so'zning ma'nosiga berilgan izoh havola etilgan so'zning ma'nosiga tegishli ekani, ikkinchidan (uslubiy belgi bilan), havola etilayotgan so'zning o'ziga xos xususiyati qayd etiladi. Bu bilan izohning mukammalligi ta'minlanadi. Ana shunday imkoniyatlar bo'lmagan taqdirda, ma'nodosh so'zlarning har biriga (uning ma'nosiga) izoh berish talab etiladi. Mas., *yaxshi*, *durust*, *soz* so'zlari o'zaro sinonimlardir. Ular belgining darajasi nuqtayi nazaridan bir-biridan farqlanadi. Bu

farqni biron belgi bilan emas, o'ziga xos izoh bilan berish mumkin. Misol:

YAXSHI 1 Ijobiy belgi-xususiyatli...

DURUST Biroz yaxshi, yomon emas...

SOZ 1 Juda yaxshi..."

Lug'atning kirish qismidagi ushbu ta'rif O'TILning ichki lug'at maqolalarida uchramaydi. Mualliflar o'zaro ma'nodosh so'zlarning darajalanish imkoniyatini inobatga olgan holda xuddi shu shaklda (yuqoridagi misol) berishni taklif etadi.

O'rta so'zi bilan ifodalangan belgi-xususiyat tom ma'noda o'rtalik, oraliq, ya'ni ikki bir-biriga zid belgi oralig'idagi holatni ko'rsatadi. O'rta so'zi antonimlar oralig'idan o'rin olsa, (*katta-o'rta-kichik*) darajalanishi kam seziladi. Lekin o'rta so'zli birliklar zid belgilar asosida emas, ma'lum bir belgining kamayishi yoki o'sishi asosida idrok etilsa, ma'noviy darajalanish yaqqol anglashiladi.

O'TILda darajalanish alohida ifoda etilmagan bo'lsa-da, yuqorida aytilganidek, uni, albatta, aks ettirish mumkin va lug'atda darajalanish qatoridagi so'zlarni izohlashda ba'zi ishoralarni aniqlash mumkin. Ma'lum bir belgining oz-ko'pligi, turli xil darajalariga ishoralar mavjud. *Jilmaymoq* – *kulimsiramoq* – *tabassum qilmoq* – *kulmoq* – *qah-qahlamoq* ma'nodosh so'zlarining darajalanish asosida tuzilgan darajaviy qatorining O'TILdagi izohida quyidagi holatni aniqlash mumkin:

JILMAYMOQ 1 Kulimsiramoq, tabassum qilmoq.

KULIMSIRAMOQ Miyig'ida kulmoq, iljaymoq, jilmaymoq.

TABASSUM QILMOQ Kulimsiramoq; jilmaymoq. *Yulduzxon Muhiddinga qarab, ma'noli tabassum qildi.* (R.Fayziy, "Cho'lga bahor keldi")

KULMOQ 1 Yuz, ko'z harakatlari yoki turlicha tovush (tovushlar) bilan xursandligi, zavq-shavqini ifodalamoq, kulgi ifodalamoq.

QAH-QAH(A)LAMOQ "Qah-qah"ga o'xshash tovush chiqarmoq; xaxolamoq.

Ushbu darajalanish qatorining yetakchi so'zi (dominantasi) "*kulmoq*" leksemi bo'lib, qolgan leksemalar shu so'z atrofida birlashadi. Umuman olganda, lug'aviy paradigmalarni ajratishda yetkachi so'z katta ahamiyatga ega. Lug'aviy paradigmada yetakchi so'z shu lug'aviy mikrosistemaning markazi, yadrosini tashkil etadi va mikrosistema tarkibidagi boshqa so'zlar uning turli xildagi qurshovini hosil qiladi. Lug'aviy paradigmanning markazida o'ta keng iste'molli so'z yotib, uning qurshovida lug'aviy paradigma yetakchi so'zining ma'nosi turli xil qo'shimcha ma'noviy xususiyatlar va uslubiy bo'yoqlar bilan murakkablashadi.⁶

O'TILda berilgan izohlar asosida ushbu darajalanish qatorini ikki qismga ajratish mumkin:

- kulishning me'yordan pastlik darajasi;
- kulishning me'yordan oshgan darajasi.

Jilmaymoq, kulimsiramoq, tabassum qilmoq leksemalari kulishning me'yordan ancha past ekanligi va ijobiy kulish belgisi mavjudligini ko'rsatadi. *Qah-qah(a) lamoq* leksemasi kulishning me'yordan oshganlik darajasini bildiradi va ijobiy belgiga ega. Darajalanish qatoridagi so'zlarning belgining oshib borishi yuzasidan izohlanishida shu so'zlarning sinonimini keltirish holati kuzatiladi. *Jilmaymoq, kulimsiramoq, tabassum qilmoq* so'zlarining izohida xuddi shu holatga duch kelinadi. *Kulmoq* va *qah-qahlamoq* so'zlarida izoh to'lig'icha aks etgan.

O'TILda *kulmoq* graduonimik-sinonimik qatorini mualliflar (O'TIL) e'tirofiga tayangan holda quyidagicha izohlash mumkin:

JILMAYMOQ 1 Insonning ruhiyati bilan bog'liq holda, nimadandir ko'ngli to'q vaziyatda labning juda kichik holda yonga tomon cho'zilgan ijobiy yuz ifodasi, tovush chiqarmasdan kulishning eng past darajasi, muloyim kulmoq.

KULIMSIRAMOQ Insonning ruhiyati bilan bog'liq holda, biror narsa-hodisa tufayli kulgi paydo bo'lish arafasidagi ijobiy yuz ifodasi, tovush chiqarmasdan kulishning past darajasi, miyig'ida kulmoq.

TABASSUM QILMOQ Insonning ruhiyati bilan bog'liq holda, biror narsa-hodisa tufayli kulgi paydo bo'lgan ijobiy yuz ifodasi, tovush chiqarmasdan kulishning o'rta darajasi.

KULMOQ 1 Yuz, ko'z harakatlari yoki turlicha tovush (tovushlar) bilan xursandligi, zavq-shavqini ifodalamoq, kulgi ifodalamoq.

QAH-QAH(A)LAMOQ "Qah-qah"ga o'xshash tovush chiqarmoq, kulishning yuqori darajasi; xaxolamoq.

Fe'lli graduonimik qatorlar mo'tadil (neytral) so'z atrofida birlashadi va bu so'zdan o'ng va chap tomonga qatorlanadi. Markaz – mo'tadil so'zdan uzoq-yaqinlik belgi (zidlanish asosi)ning mo'tadil so'zdan necha daraja quyi (yuqori, kuchsiz) kuchli, past, balandligini belgilaydi⁷ va shunga asoslanib aytish mumkinki, darajalanishni aniqlovchi so'z bu o'rta leksemasi. Izohlarda *juda past, past, o'rta, yuqori* so'zlaridan foydalanildi hamda ma'noviy darajalanishga asoslangan izohlar tiklandi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, so'zlararo leksik-semantik munosabatlar zamonaviy turlarining real voqelikda aslida mavjudligi va uning so'zlararo munosabatlarda aks etishi muhim hodisa. Zamonaviy tilshunoslikning bir bo'g'iniga aylanib ulguragan graduonimik munosabatning O'TILda voqelanishi aynan o'z doirasida bo'lmasa-da, sinonimiya hodisasi orqali namoyon bo'lishi lozim.

1. Бархударов А.С. Истоки, принципы и методология порождающей грамматики. Проблемы порождающей грамматики. – Москва, 1976. – С. 5.

2. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – Москва, 1971. – С. 7.

3. Yunusova Z.Q. O'zbek tilida lug'aviy mikrosistemaning tarkibi va rivojlanishi: filol. fan. nom.... diss. – Toshkent, 2004.

4. Файзуллаев М. Сравнительно-типологические особенности лексико-семантических групп глаголов психического состояния в русском и узбекском языках. Дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994.

5. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya: nomzodlik diss. avtoref. – Toshkent, 1996. 47-bet.

6. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya: nomzodlik diss. avtoref. – Toshkent, 1996. 42-bet.

7. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya: nomzodlik diss. avtoref. – Toshkent, 1996. 80-bet.

Sharifa NABIYEVA,

Qarshi davlat universiteti doktoranti

ORTOLOGIK O'QUV LUG'ATLARI TARAQQIYOTI VA MUAMMOLAR

Adabiy til me'yori milliy tilning mavqeyi, darajasini ko'rsatadi. Barqaror, mustahkam, shu bilan birga dinamik – tarixiy o'zgaruvchan va ijtimoiy ahamiyatga ega hodisa bo'lgan me'yorga ega bo'lish har qanday davlat tili uchun nihoyatda muhim. Tilning turli aspektlari va nutq ko'rinishlariga mos ravishda lingvistik me'yor muntazam ishlanib boradi. Lingvistik materialni kodlashtirish – qolipga solish mezonlarini ishlab chiqishda tilning umumiy kommunikativ funksiyasi va har bir nutqiy aktning kommunikativ xususiyatlari inobatga olinadi, yozuv va talaffuzda uchrashi mumkin bo'lgan xatoliklar aniqlanib, tasnif qilinadi, nutq sifatiga ta'sir ko'rsatishga moyil so'zlar – imlosi muammoli so'zlar ro'yxati tuziladi va ularni tuzatish, oldini olish metodlari ishlab chiqiladi, me'yoriy ma'lumotnoma hamda lug'atlar nashr qilinadi.

Lug'atlar olami keng va rang-barang. Biroq ham-mamizga ma'lumki, maktabda dastlab uchradigan lug'atimiz me'yoriy lug'atlar, xususan, imlo lug'atlari bo'lgan. Xo'sh, imlo lug'ati qanday lug'at, u qachon, qanday ehtiyojlar tufayli yuzaga kelgan? Adabiy til taraqqiyotida qanday roli bor?

Ortologik lug'atlar – adabiy tilning joriy me'yorlarini mustahkamlash, yozma va og'zaki nutqning amaldagi qoidalarini takomillashtirish vazifasini bajaruvchi me'yoriy lug'atlardir. Leksikografiyada me'yoriy-uslubiy lug'atlar – ortologik lug'atlarning to'rt asosiy turi ajratiladi:

1) **orfografik lug'atlar** – yozma nutq me'yorlarini belgilovchi va taqdim qiluvchi lug'atlar;

2) **orfoepik lug'atlar** – og'zaki nutq me'yorlari, xususan, urg'u, to'g'ri talaffuz qoidalari aks etgan lug'atlar;

3) **imlosi muammoli so'zlar lug'ati** – talaffuzi va yozilishi o'zaro yaqin bo'lgan paronim, omograf, omofon, variantdosh so'zlar hamda talaffuzi so'z qo'llash bilan bog'liq xatoliklar, so'zlarning asossiz kengayishi yoki torayishi, tavitologik birikmalar, frazeologik kontaminatsiya (o'xshash ikki so'z yo ibora qismlarining chatishuvi natijasida yangi so'z yoki iboraning paydo bo'lishi)ga olib keladigan holatlarni aniqlash va taqdim etishga asoslangan lug'atlar;

4) **grammatik lug'atlar** – so'zning grammatik variantlaridan birini tanlash, ma'nosi va unga mos shaklini aniqlash uchun xizmat qiluvchi lug'at turi. [1]

Ortologik lug'at obyekti leksema emas, nutq birliklari – *tovush, so'z, morfema, so'zshakl, so'z birikmasi, gap va boshqa hosilalarning me'yoriy shakli*. Shu sababli V.V.Dubichinskiy lingvistik lug'atlarni korpus materialiga ko'ra tasnif qilgan ekan, ortologik lug'atlarni "noleksik lug'at" toifasiga kiritadi. [2: 80]

Ortologiya tarkibida yunoncha *orfo* – "to'g'ri" elementi bo'lgan orfografiya, orfoepiya, shuningdek, grafika, punktuatsiya, stilistika kabi sohalarni birlashtirgan amaliy tilshunoslik bo'limi hisoblanadi. Orfoepiya og'zaki nutq me'yorlari bilan shug'ullansa, orfografiya so'zlarning imlo lug'atlarida berishga asos bo'ladigan yozuv shaklini belgilaydi. So'z qo'llash me'yorlari izohli lug'atlar va grammatikalar, jumladan, amaliy stilistikaga doir qo'llanmalarda ham qayd etiladi. So'zshakllarning qurilish qoliplari, yasash asosi va yasovchi (so'z yasovchi, shakl yasovchi)ning yozuv shakli morfologiyada, so'z birikmasi va gap qurilishi me'yorlari sintaksisda ko'rib o'tiladi. Yozma nutqda ohang, semantik, sintaktik me'yorlar tinish belgilari – punktuatsiya tomonidan belgilanadi. [3: 381–382]

XIX asrga kelib til tizimi va yozma nutq me'yorlari farqlanishi bilan ortologiya grammatikadan ajralib chiqib, mustaqil soha sifatida taraqqiy eta boshladi. Ortologiya uchun atrofda olamni anglashning turli usullari, lingvistik kategoriyalar va ularning munosabatlari, shuningdek, ortologik lug'atlarning asosiy qismini tashkil etishi zarur bo'lgan sintaktik, semantik, stilistik belgilar tizimi muhim ahamiyatga ega. Bu esa ortologiyaning asosiy vazifasini, to'g'ri va samarali muloqot qilish usullarini ishlab chiqish hamda zaruriy qoidalarni tavsiya etish deb belgilab, ortologik lug'atlarda nutq-tafakkur jarayonlari, ya'ni kognitiv jarayonlar hamda uning tarkibiy qismlari – asosiy tushunchalar tuzilmasi, presuppozitsiya tiplari, propozitsiya ko'rinishlari (konseptualizatsiyalash yo'llari), modal munosabatlar, his-tuyg'ular kabi muhim tushunchalarni o'rganmasdan hal qilib bo'lmashini ko'rsatmoqda.

V.A.Kozirev va V.D.Chernyaklar ortologik lug'at namunalari sifatida *izohli, orfografik, orfoepik, ak-sentologik va paronimik* lug'atlarni sanab o'tadi. [4] V.V.Dubichinskiy "ortologik lug'atlar deganda, odatda, til va nutqni taraqqiy ettirish, adabiy tilning amaldagi me'yorlarini mustahkamlash uchun xizmat qiladigan lug'atlar tushuniladi. Shuning uchun ular ko'pincha "nutqning to'g'riligi lug'atlari", "murakkabliklar lug'ati", "so'z qo'llash bilan bog'liq murakkabliklar lug'ati" kabi

nomlar bilan ham yuritiladi", deydi. [2: 271] U ortologik lug'atlar lingvistik tarkibiga kompleks lug'atlar va professional yo'nalgan lug'atlarni ham kiritadi.

Kompleks lug'atlar deganda imlosi murakkab so'zlarni to'g'ri yozish, talaffuz qilish va nutqda o'rinli qo'llash lug'atlari nazarda tutilsa, professional yo'nalgan ortologik lug'atlar muayyan soha vakillari, masalan, radioboshlovchilar, suxandonlar, jurnalistlar, deputatlar uchun mo'ljallangan bo'lib, tor soha vakillari nutqida uchraydigan me'yoriy-uslubiy nuqsonlarni bartaraf etishga moslashtirilgan lug'atlardir. Masalan, televideniye va radioboshlovchilar, noshirlar, jurnalistlar, deputatlar uchun mo'ljallangan lug'atlarni kiritish mumkin.

Tilshunoslikda zamonaviy ortologik lug'atlarning paydo bo'lishi XIX asrning ikkinchi yarmi bilan bog'lan-sa-da, adabiy til me'yorlarini belgilash, uni lug'atlarda aks ettirish tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Adabiy til me'yorlarini mutlaqlashtirish va zamonaviy ortologik lug'atlar taraqqiyotida Yevropa, xususan, ingliz lug'atchiligi alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, XVI asrdan Yevropada so'zlarning kelib chiqishi, tarkibi, yozilishi – me'yorlarini belgilaydigan lug'atlar nashr etila boshlandi. Ingliz tilida ilk marta kitob shaklida chop etilgan lug'at ingliz diplomati va olimi Eliotning 1538-yilda chop etilgan "Lotincha-inglizcha lug'at"idir. Lug'atning Britaniya muzeyida saqlanadigan birinchi nashri nusxasida Eliotning do'sti Kromvelga taqdim qilish uchun yozgan avtografik xati mavjud. Lug'at 1548-yilda Vinchester yepiskopi Tomas Kuper tomonidan tahrirlangan va kengaytirilgan. U "*Bibliotheca Eliotae*" deb nomlagan va u Kuperning 1565-yilda chop etilgan "Thesaurus linguae Romanae et Britannicae" lug'ati asosini tashkil qilgan. [5] Ingliz adabiy tili me'yorlariga bag'ishlangan navbatdagi lug'at 1582-yilda londonlik maktab direktori, pedagog va lingvist R.Mulkaster tomonidan "The First Part of the Elementarie" ("Elementarie") nomi bilan chop etiladi. Lug'at yozilishi qiyin bo'lgan 8000 ta so'zlik – ro'yxatdan tuzilgan bo'lib, ta'rif, izohlarga ega emasligi sababli lug'at sifatida talqin qilinmaydi. Aniqlik, bu davrda sof inglizcha lug'at degan tushuncha ham yo'q edi. [6] Ingliz tili o'qitishning ta'limiy ehtiyojlarini qondirishi, imlosida muammo bo'lgan so'zlarni qamrab olishi lug'atning maqomini oshiradi. Mulkaster ingliz tilida universal standartlashtirilgan imlo bo'lmagan bir davrda standart imlo qoidalarni o'rnatishga harakat qiladi. Ingliz tilining ilk to'g'ri yozuv me'yorlariga o'tish harakatini boshlab berish bilan birga ushbu lug'at ingliz nutqida ishlatiladigan barcha so'zlarni nafaqat to'g'ri yozish, balki to'g'ri qo'llashni ham ko'rsatib beruvchi alifbo tartibli lug'atlarni tuzishga doir ko'rsatmalarga egaligi bilan ham xarakterlanadi.

Yevropada o'quv lug'atchiligi tarixidagi eng mashhur me'yoriy lug'atlardan biri bu S.Jonsonning 1755-yilda nashr etilgan "A Dictionary of the English Language" ("Ingliz tili lug'ati")dir. "Jonson lug'ati" nomi bilan mashhur bo'lgan mazkur lug'at o'z davri adabiy tilining shakllanishi, ingliz leksikografiyasining keyingi taraqqiyotida muhim rol o'ynagan birinchi ingliz lug'ati hisoblanib, ko'pgina mutaxassislar fikricha, ingliz tilida yaratilgan eng buyuk asar sifatida afsonaga aylanadi. [7] Lug'at

40 000 soʻzlikka ega, har bir soʻz va u bilan bogʻliq tushunchalar atroflicha qamrab olinib izohlangan, oʻrni bilan illustratsiya ilova qilingan. Lugʻat oʻz davrida ingliz tili meʼyorlarini tartibga soluvchi qoidalarni barqarorlashtirishda muhim rol oʻynaydi va keyingi lugʻatlarning uslubiga katta taʼsir koʻrsatadi, shu seriyadagi lugʻatlarning yuzaga kelishiga turtki boʻladi.

B.Bahriddinova S.Jonsonning oʻquv lugʻatchiligiga qoʻshgan hissasini oʻrganar ekan, leksikograflarning, odatda, til qonuniyatlarini meʼyorda ushlab turish tarafdori boʻlishi, til esa turli yoʻl bilan tinimsiz boyib, taraqqiy etib borishi va bu, oʻz-oʻzidan joriy meʼyorlarni isloh qilish zaruratini yuzaga keltirishini taʼkidlaydi va manbalar asosida Jonsonning oʻz davrida meʼyorlarni oʻzgartirish tarafdori boʻlgan yagona olim boʻlganini aytadi va, asos sifatida, “Ingliz tili lugʻati” soʻzboshisida muallif tomonidan aytilgan “Qoida, meʼyorsiz natija samarali boʻladi. Inglizlar qatʼiy meʼyorni talab etadi. Til esa tabiatan oʻzgaruvchan. Uni bir meʼyorda ushlab turib boʻlmaydi. Balki meʼyorni oʻzgartirish kerakdir” havolasini keltiradi. [8: 88]

Ortologik lugʻatlar taraqqiyotida rus lugʻatchiligi alohida oʻrin tutadi. Rus tilidagi meʼyoriy lugʻatlarning tarixiy taraqqiyoti, imlo islohotida oʻtgan davrlar – 1918, 1956, 1964-yillar muhim bosqich hisoblanadi. Taniqli rus tilshunosi J.C.Grotning 1873-yilda “Rus imlosining Buyuk Pyotrdan hozirgi kungacha boʻlgan munozarali masalalari” hamda “Ruscha toʻgʻri yozuv” nomli rus imlosi muammolariga bagʻishlangan klassik fundamental asarlari nashr etiladi. Unda 1918-yilgi imlo islohotiga cha boʻlgan eng asosiy meʼyorlar aks etadi, rus tilining asosiy fonetik xususiyatlari, yozuv taraqqiyoti, imlo tarixi va boshqa masalalar koʻrib chiqiladi. [9]

XX asrning oʻrtalarida adabiy tilning toʻgʻriligi, sof-ligiga boʻlgan talabning oshishi rus tilshunosligining meʼyoriy lugʻatchilik taraqqiyotida yangi davrni boshlab berdi. Talaffuzi va yozilishi muammoli boʻlgan til birliklari aniqlanib, asosan, ikki yoʻnalish – orfoepik va grammatik lugʻatlar, shuningdek, soʻz qoʻllashga doir meʼyorlarga asoslangan lugʻatlar tuzishga eʼtibor ortdi. Shu bois oʻtgan asr oʻrtalaridayoq rus tilida ortologik lugʻatlarning uch toifasini uchratish mumkin edi: ogʻzaki nutq meʼyorlari, xususan, toʻgʻri talaffuz va urgʻu boʻyicha tuzilgan lugʻatlar; soʻz qoʻllashga doir qoidalar aks etgan meʼyoriy lugʻatlar; grammatik lugʻatlar.

Ayni paytda Rossiyada ortologik lugʻatlarni sinovdan oʻtkazishning yangi yoʻllarini aniqlash ustida izlanishlar davom etmoqda. 2009-yilda Rossiya Federatsiyasi Taʼlim va fan vazirligi meʼyoriy lugʻatlarni nashrga tayyorlash va chop etish boʻyicha yagona tizimni shakllantirish maqsadida bu ish bilan shugʻullanish huquqiga ega boʻlgan nashriyotlar roʻyxatini tasdiqladi. Unga koʻra ayni paytda zamonaviy rus tilidan foydalanilganda Rossiya Federatsiyasining davlat tili darajasida yondashadigan maxsus tashkilotlar – Rossiya Fanlar akademiyasining Rus tili instituti, “АСТ-ПРЕСС”, “Флинта” nashriyotlari ushbu huquqni qoʻlga kiritdi.

Yevropa mamlakatlarida lugʻatchilik, xususan, meʼyoriy lugʻatlarning paydo boʻlishi XVI asrdan kuza-tilsa, turkiyshunoslikda XI–XII asrlardayoq yozuv va talaffuzning toʻgʻriligi, meʼyor masalasiga jiddiy eʼtibor

qaratilgan edi. X–XIV asrlarga oid ilk turkiy lugʻat namunalarining barchasi davrning ijtimoiy, madaniy, maʼnaviy ehtiyojlarini qondirish – Islom dinining muqaddas kito-bi “Qurʼoni Karim” bitilgan til arab tilini oʻrgatish va u orqali Islom dini, Islom madaniyatini yoyish, ommaning savodini chiqarish, yozma va ogʻzaki nutqiy savodxonlikni oshirish zarurati tufayli maxsus buyurtma asosida bitilgan. Mazkur lugʻatlar garchi imlo, talaffuz, izohli yoki yozilishi muammoli soʻzlarning maxsus lugʻatlari boʻlmasa-da, mohiyatiga koʻra davr tili meʼyorlarini tartibga solish vazifasini ham bajargan kompleks meʼyoriy lugʻatlar edi. Masalan, Mirzo Mahdiyxonning “Sangloh” nomli chigʻatoycha-forscha lugʻati va unga ilova qilingan “Maboni ul-lugʻat” (XVIII asr) oʻzbek tilshunosligida atroflicha oʻrganilgan boʻlsa-da, uning adabiy til meʼyorlari taraqqiyotida tutgan oʻrni maxsus tadqiq etilmagan. “Maboni ul-lugʻat” olti mabno (boʻlim)dan iborat boʻlib, oltinchi mabno “Imlo qoidalari haqida” deb nomlanadi. U bir kirish (tamhid) va toʻrt rasm (prinsip)dan iborat boʻlib, turkiy soʻzlarning yozilishi oʻqilishiga mos kelmasligi, baʼzi hech qanday grammatik maʼno anglatmaydigan affikslar (hoʻruf-ye zoyida) yozuvda soʻzga orttirilishi, baʼzi ismlar bu qoidaga boʻysunmasligi, shuningdek, imlo va talaffuz masalasidagi munozarali fikrlar, tovush tushishi, tovush orttirilishi, yozuv va talaffuzdagi tafovutlar bilan bogʻliq qimmatli tahlillar keltiriladi. Muallif har bir fikrini asoslash uchun katta-katta havolalar, jonli xalq tilidan dalillarni ilova qiladi.

Lugʻatning diqqatga sazovor yana bir tomoni zamonaviy oʻquv lugʻatlarida boʻlgani kabi oʻzlashtirish lozim boʻlgan har bir qoidadan soʻng mustahkam-lash uchun savollar keltiriladi. Asarda imlosi muammoli soʻzlar (paronimlar, omograflar)ga ham diqqat qaratilishi, bu tilda yozilishi qiyin soʻzlar imlosi xususida fikrlar uchrashi nafaqat meʼyoriy lugʻatchilik amaliyoti, balki nazariyasining XVIII asrlardayoq shakllana boshlaganidan dalolat beradi: “yozilishi va oʻqilishi bir-biriga yaqin, maʼnosi turlicha boʻlgan: *ariq* – ariq, *ariġ* – toza soʻzlari ham bir yerda, sababi tilni yaxshi bilmaydigan kishi ularni qorishtirib yuborishi hech gap emas. Yozilishi bir xil, talaffuzi turlicha soʻzlar ham shunday izchillik-da. Masalan, *زوت* omografi maʼnosi va talaffuziga koʻra turli anglamlarda keladi: *tüz* – tekislik, *tüz* – toʻgʻri, rost; *tuz* – tuz, osh tuzi; *toz* – chida; *toz* – chang; *toz* – bardam boʻl, boʻyunsun; *tüz* – tuz, sozla”. [10] Bu esa Mirzo Mahdiyxonning “Maboni ul-lugʻat”i turkiy tilda tuzilgan ilk meʼyoriy lugʻatning asl namunasi, degan xulosaga kelishimizga toʻla asos boʻla oladi.

Koʻrib oʻtilganlardan maʼlum boʻladiki, jahonning taraqqiy etgan koʻpgina mamlakatlarida meʼyoriy lugʻatlar tuzish nazariyasi va amaliyoti lugʻat qonunchiligi darajasiga koʻtarilgan, davlatning diqqat markazida turgan, mamlakatning eng kuchli, nufuzli olimlari, pedagoglari ushbu ishni bajarishga jalb qilingan, eng ishonchli nashriyotlar va ilmiy tadqiqot markazlariga bu ish bilan shugʻullanish huquqi berilgan. Shuning oʻzi-yoq bugungi kunda amaliy tilshunoslikning ortologiya, lingvodidaktika, pedagogik leksikografiya yoʻnalishlari mamlakatning bevosita til siyosatini amalga oshirish vazifasi yuklatilgan sohalar ekanini tasdiqlaydi.

Ortologik lug'atlar ustida ishlash oxir-oqibat til egalarida o'z nutqini adabiy til me'yorlariga muvofiq qurish, me'yordan chetga chiqish holatlarini anglash, tushunish, tan olish; me'yoriy va me'yoriy bo'lmagan, o'rinli va o'rinsiz, ma'qul va noma'qul, mumkin va mumkin bo'lmagan, kontekst va vaziyat taqozosiga ko'ra, shart va istisno tariqasida qo'llaniladigan holatlarni bil-

ish ko'nikmasining shakllanishiga olib keladi; tildan foydalanishda uning mavjud ilmiy qoidalariga bo'ysunish, hurmat bilan yondashish madaniyatini shakllantiradi; filolog mutaxassislarga ortologik tahlillar o'tkazish hamda turli ko'rinishdagi ilmiy, rasmiy, diplomatik, badiiy, publitsistik, diniy matnlarni tahrirlashda yordamchi vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Учебный словарь стилистических терминов. – Новосибирск: НовГУ, 1999. <https://stilistics.academic.ru>
2. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учебное пособие. – Москва: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
3. Жукова А.Г. Ортология: переход к коммуникативно-деятельностному обучению // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы. – Москва, 2001. – С. 381–382.
4. Козырев В.А., Черняк В.Д. Ортологический словарь и речевая культура // <https://cyberleninka.ru/article/n/>
5. Бурганова В.Н. Томас Элиот: портрет гуманиста «между Ренессансом и Реформацией» // Вестник Кемеровского государственного университета, 2014, № 3 (59), т. 2. – С. 57–60. <https://cyberleninka.ru/article/n/>
6. <https://www.bl.uk/learning/timeline/item.html#Richard%20Mulcaster's>
7. Bryson B. Made in America an informal history of the English language in the United States. – New York: Perennial, 2001. – p. 417. <https://www.thriftbooks.com>
8. Bahridinova B.M. O'zbekistonda o'quv lug'atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari: Filol. fan ... doktori (DSc) diss. – Samarqand, 2020. 252-bet.
9. Еськова Н.А. Нормы русского литературного языка XVII–XIX веков: Ударение. Грамматические формы. Варианты слов. Словарь. Пояснительные статьи. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2008.
10. Sodiqov Q. Tarixiy leksikografiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDSH, 2012.

Orzigul ABLAKULOVA,

Chirchiq davlat pedagogika instituti magistranti

BADIIY DISKURSNING MILLIY O'ZIGA XOSLIGI

Har bir xalq muayyan muhitda yashaydi. O'zi hayot kechirayotgan joyning tabiatiga ko'ra tirikchilik qiladi. Har yerning o'z iqlimi, shunga muvofiq ravishda, hayvonot va nabotot olami mavjud. O'ziga xos xo'jalik yuritish tarzi shakllangan, ishlab chiqarish sohalarini rivojlangan. Yana har bir xalqning o'z tarixi, dini, madaniyati, san'ati, adabiyoti, urf-odat, rasm-rusumlari, an'ana va qadriyat-lari; kiyim-kechaklari, pazandachiligi va boshqalar bor. O'z-o'zidan, ularning barchasini ifodalaydigan so'zlari, bu so'zlar asosida vujudga kelgan iboralari, maqol va matallari bor. Masalan, ingliz tilidagi *“to take coal to Newcastle”* iborasini oladigan bo'lsak, aynan ingliz xalqining turmush tarzi va geografiyasi asosida shakllangan bu iborani diskursda aynan qanday funksiyada kelayotganini tushungan holda o'zbek tiliga *“o'rmon-ga o'tin olib bormoq”* shaklida tarjima qilgan ma'qul. Shuningdek, ingliz tilida ko'p ishlatiladigan *“Rome wasn't built in one day”* iborasi ham xuddi shunday xususiyatga ega. O'zbek xalqi ham Rim shahri, uning o'ziga xosligidan yaxshigina xabardor bo'lganligi bois, bu ibora so'zma so'z *“Rim bir kunda qurilmagan”* tarzida tarjima qilinganda ham undagi ma'no va ifodaviylik saqlanib qoladi va shu tarzda tarjimaning ham adekvatlik darajasi oshadi.

Badiiy diskursning yana bir o'ziga xos jihati, ya'ni ularda biror narsa yoki hodisaning obrazli asosda ifodalanishiga ko'p duch kelamiz. Misol uchun, o'zbek badiiy diskursida birovga zarari tegmaydigan insonlarni

tasvirlashda *“musichaday beozor”* iborasidan ko'p foydalaniladi, lekin bunday obrazli tasvirlashning obyekt turli millatlarda turlicha ekanligini ko'rishimiz mumkin, masalan, koreys tilida xuddi shu ma'noni beruvchi so'z birikmasi *“sigirdek beozor”* hisoblanadi. Hind badiiy diskursida esa sigir beozorlikning emas, ularning e'tiqodidan kelib chiqqan holda mehribonlik, bitmas-tuganmas onalik mehri-muhabbatini ifodalash uchun ishlatiladi.

Bularning barchasi milliylik belgilari, uning tarkibiy qismlari hisoblanadi, ularning barchasi badiiy diskursda faol ishtirok etadi va uning o'ziga xos xarakterli xususiyati: milliylik, davr, ma'lum joyning o'ziga xos jihatlari ifodasini ko'zda tutadi. Milliy kolorit bilan bog'liq bo'lgan so'z va atamalar realiyalar, boshqacha aytganda, milliy o'ziga xos so'zlar deyiladi. Realiza lotincha so'z bo'lib, buyumga, narsaga oid degan ma'noni bildiradi va ular yordamida muallif qahramon obrazini yaratadi, xalqning milliy xususiyatini tasvirlab beradi. *“Realizalarga milliy taomlar, kiyim-kechaklar, milliy cholg'u asboblari, ro'zg'or anjomlari, nomlar, taxalluslar, laqablar, shahar, qishloq xususiyatlari, me'morchilik, geografik nomlar, tabiat manzaralari, hayvon va o'simliklarning nomlari, daraja, unvon, tabaqa va boshqa bo'linishlarni ifodalovchi so'zlar, muassasalar, tashkilotlar, diniy marosimlar va boshqa etnografik belgilarni bildiruvchi so'z va iboralar kiradi”*.¹ Masalan, *croner* – qirolichaga tegishli mol-mulkarga javobgar kishi, *condominium* – biror

shtat ishlarining boshqa shtatlar tomonidan birgalikda boshqarilishi. Bu so'zlar ingliz madaniyatiga oid so'zlar bo'lib, ularning o'zbek tilida tarjimasi yo'q, shu bois, tarjimon ularning ta'rifini berib o'tishiga to'g'ri keladi yoki manba tilidagi so'z yoki so'z birikmasini tarjima tiliga hech qanday o'zgarishsiz, taqlid qilish orqali ishlatishi mumkin. Misol uchun, *tribalism* – traybalizm (qavmlarning boshqalar tomonidan tan olinishi), *impeachment* – impichment (davlat iishida ishlaydigan shaxs yoki prezidentni noqonuniy ishlari uchun jazolash yoki ishdan ketishga majbur qilish).

Xalqlar madaniyatidagi farqlar badiiy diskursning milliy madaniy o'ziga xosligidir. Misol uchun, ingliz tilida ikkinchi shaxs birlikning faqat bitta: *you* (siz) shakli mavjud, *thee* (sen) shakli esa faqat Xudoga iltijo qilib, "sen" deya murojaat qilgandagina ishlatiladi. A.S.Pushkinning "Ты и Вы" ("Sen va Siz") she'rini adekvat tarjima qilishga tilning milliy-madaniy o'ziga xosligi xalaqit berishi mumkin. Yana bir misol tariqasida D.Reynoldsning quyidagi she'rini tahlil qilib ko'raylik.

And when I am deceased

At least I go down to the grave and die happily

Leave the body and my soul to be a part of thee

I do what it takes.

Bu she'rdan ko'rinib turibdiki, shoir *thee* deya Xudoni va narigi dunyodagi hayotni nazarda turmoqda, lekin uni o'zbek tiliga "sen" deb tarjima qiladigan bo'lsak, uning asl ma'nosi anglashilmay qolishi mumkin.

Ingliz badiiy diskursida uchraydigan milliy-madaniy o'ziga xos turg'un so'z birliklari mavjudki, ularning o'zbekcha muqobili yo'q, ularni so'zma so'z tarjima qilganda ham tushunarsiz tarjima kelib chiqishi mumkin. Masalan, U.Shekspirning "Yuliy Sezar" asaridagi "it was Greek to me" iborasini tahlil qilib ko'raylik:

CASSIUS: Did Cicero say anything?

CASCA: Ay, he spoke Greek.

CASSIUS: To what effect?

CASCA: Nay, an I tell you that, I'll ne'er look you i' the face again: but those that understood him smiled at one another and shook their heads; but, for mine own part, it was Greek to me. I could tell you more news too: Marullus and Flavius, for pulling scarfs off Caesar's images, are put to silence. Fare you well. There was more foolery yet, if I could remember it².

Bu ibora aynan ingliz madaniyati bilan bog'liq ibora bo'lib, o'sha davrlarda ingliz jamiyatida grek yozuvidan, savodidan xabardor bo'lmagan kishilar uchun ba'zi grekcha narsalar mavhum bo'lib qolgan, ularni faqatgina grekcha savodi bo'lgan kishilargina tushuna olgan, shuning oqibatida kim uchundir biror narsa noma'lum bo'lgan vaziyatlarda bu ibora qo'llangan. Shu bois, bu iboraning asl ma'nosini bilmagan kishi Shekspirning tragediyasini o'qiyotganda uni noto'g'ri tushunib, bu iborani so'zma so'z tarjima qilsa, asarda ifodalangan asl ma'no yo'qoladi. Aynan asardagi ma'noni ochib berish uchun esa bu iborani o'zbek tilida "bu menga qorong'u edi/men uchun bu jumboq edi" deya tarjima qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ko'pgina badiiy diskurslarda milliy ruh ufurib turadi, chunonchi, badiiy diskursda muayyan xalqning turmush tarzi o'z aksini topgan bo'ladi, undagi voqealar muayyan bir zamonda va makonda, muayyan qahramonlar orasida kechadi. Ular orqali milliy xarakter ifodalanadi, shu tufayli ularni to'g'ri tushinish va adekvat tarjima qilishda faqatgina tilni bilish yetarli emas, buning uchun o'sha millatning hayot tarzi, milliy tarixi, o'ziga xosligi, madaniyati va an'analari to'g'risida chuqur bilimga ham ega bo'lish lozim.

1. Fayzullayeva R. Yo'llar yiroq, ko'ngillar yaqin//Tarjima san'ati (Maqolalar to'plami). – Toshkent, 1973. 257-bet.

2. William Shakespeare. The Tragedy of Julius Caesar (1599).

Nazira YANGIBAYEVA,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING O'RGANILISHIDA "MAORIF VA O'QITG'UCHI" JURNALINING TUTGAN O'RNINI

O'zbek tilshunosligi uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. U goh falsafiy, goh adabiy fikrlar, goh maxsus bag'ishlangan ishlarda o'z aksini topdi. O'tmish tilshunosligimiz dunyo fanining bir qismi sifatida rivojlandi va hozirgi taraqqiy etgan tilshunosligimizning poydevori bo'lib xizmat qilmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, o'tgan asrning 20-yillarida tilshunoslik bevosita xalqning savodxonligini ta'minlash bilan uzviy masala sifatida yuzaga keldi. Darslik yaratish masalasi davr siyosati darajasida qaraldi. [1]

Xususan, o'zbek tilshunosligi tarixi, ta'kidlaganimizdek, murakkab tarixiy davrlarni o'z boshidan kechirdi, uning rivojlanish bosqichlarini belgilash fanimizning dolzarb masalalari bo'lib qoladi. Bu sohada dastlabki va mukammal ish sifatida A.Nurmonovning "O'zbek tilshunosligi tarixi" asari bo'lib qoladi. Bu asarda ilk bor o'zbek tili bilimi davrlashtirildi. To'g'ri, A.Nurmonov davrlashtirish tamoyillariga to'xtalmaydi, lekin kitobning mundarijasi uni yaqqol ko'rsatib turibdi. A.Nurmonov mundarijasida eng salohiyatlik davr – "O'zbek tilshunos-

ligining shakllanishi va rivojlanish davri” hisoblana-
di. Albatta, bu davr ancha bahs-munozaralarga boy
bo'lgan. A.Nurmonov bu davrdagi o'zbek tilshunosligini
yoritishda nafaqat undagi barcha masalalarga til falsa-
fasi va davrning til va imlo sohasidagi siyosati hamda
tilshunoslikning nazariy masalalari muammosiga alo-
hida to'xtalgan, balki u yoki bu manbani tahlil qilmay,
uning ilmiy tadqiqot yo'nalishi o'zi tanlagan maqsadga
yo'naltirilgan. [2]

O'zbek tilshunosligi tarixi mavzusi yirik tadqiqotlar
majmuasi bo'lib, eng muhim muammolari tadqiqotchilar
tomonidan o'rganilgan.

O'tgan asrning 20-yillari tilshunosligini maxsus
o'rgangan Q.A.Qodirov bu davr tadqiqotlari xarakteri
haqida to'xtalib, ularni uch guruhga bo'ladi:

1) muayyan davr tilshunoslik asarlarini umum-
lashtirib o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar;

2) muayyan tilshunosning merosini o'rganishga
bag'ishlangan tadqiqotlar;

3) o'zbek tilshunosligini yalpi tavsif va tadqiq qilish-
ga bag'ishlangan tadqiqotlar. [3]

Ma'lumki, mustaqillikkacha bo'lgan davr mavzusini
yoritishda, o'zbek tili muammolari vaqtli matbuotlarda,
ya'ni ilmiy, ma'rifiy jurnallarda o'zining dastlabki ilmiy
tahlillariga ega bo'lgan.

O'tgan asrning 20-yillari o'zbek tilshunosligining
shakllanish va sinov yillari bo'ldi, desak to'g'ri bo'la-
di. A.Nurmonov ta'kidlaganidek, bu davrda Markaziy
Osiyoda ziyolilar o'rtasida milliy o'z-o'zini anglash hissi
kuchaydi [4], bu esa, o'z navbatida, milliy til va adabiyot-
ni yaratishga urinishni yuzaga keltirar edi. Bu masalalar,
ayniqsa, vaqtli matbuotda keng munozara qilingan.
Bu haqida tarixiy asarlarda shunday deyiladi: "... shu
narsani ta'kidlash kerakki, hali 20-yillarning boshlarida
madaniyat va san'at sohasida, umuman, barcha soha-
larda nisbatan ma'lum darajada bo'lsa-da, ijodiy erkin-
lik hukm surardi". [5] Bu borada, avval ta'kidlangani-
mizdek, 20-yillarda "Taraqqiy", "Samarqand", "Sadoi
Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Sharq haqiqati" kabi
gazetalar, "Inqilob", "Yangi yo'l", "Yer yuzi", "Alanga",
"Bilim o'chog'i", "Maorif va o'qitg'uchi" kabi adabiy-ba-
diiy jurnallar jamoatchilik nazarini tortgan va ularda
davrning til siyosati, o'zbek tilining ilmiy muammolari,
alifbo masalasi, yozuv masalalari erkin muhokama
obyekti bo'lgan. Ayniqsa, "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalida
o'zbek tilining ilmiy va amaliy masalalari keng yoritila
boshlandi.

Aytish mumkinki, 20-yillar o'zbek tilshunosligining
o'zak masalalari ana shu jurnalda yoritildi. Bu yillardagi
o'zbek tilshunosligi tarixini o'rganish shu davr tilshunos-
lik saviyasining holati bilan bog'liq edi. Bu davrda, biz-
ningcha, bir tomondan, arab tilshunosligi an'analari
va rus tilshunosligining dastlabki an'analari aralash
qo'llanayotgan davr edi. Buni "Maorif va o'qitg'uchi" jurn-
nalidagi tilshunoslikka oid maqolalarda yaqqol ko'rish
mumkin. Bu davr tilshunoslik manbalari to'g'risida
Q.A.Qodirovning tadqiqoti e'tiborlidir.

Q.A.Qodirov 20-yillardagi o'zbek tilshunosligi man-
balari to'g'risida fikr yurita borib, dastlab, rus olimlari
hamda mahalliy ziyolilarning o'zbek tili haqidagi asarla-
rini ko'rsatadi va keyingisiga gazeta va jurnal sahifala-
rida o'zbek tili haqidagi maqolalarni ham kiritadi. Bu fikr
asosli bo'lib, vaqtli matbuotning bu davrdagi ahamiya-
tiga alohida urg'u berilishi lozim, chunki vaqtli matbuot
har qanday g'oya va fikrlarni ildam ifodalashda boshqa
nashrlarga qaraganda ustunlikka ega.

Ma'lumki, hozirgi davrda ham ilmiy jurnallar olib
borilayotgan ilmiy tadqiqotlarni yorituvchi asosiy
ishonchli matbaa turi bo'lib turibdi. Garchand, "Maorif va
o'qitg'uchi" jurnaliga o'sha davrda bunday maqom beril-
magan bo'lsa ham, o'z davrining eng ilg'or va zarur deb
hisoblangan maqolalari chop etilgan va ilmiy qimmat-
ga ega bo'lgan. Ularning o'rganilishi, birinchidan, o'sha
davr tilshunosligini tasavvur qilishga imkon beradi va,
ikkinchidan, davr talablari asosida o'zbek tilshunosligida
ayrim aniqlik kiritilishi lozim bo'lgan masalalarni belgilab
olishga yordam beradi. Jurnal o'sha davr madaniy-si-
yosiy hayotida muhim o'ringa ega bo'lgan. "Maorif va
o'qitg'uchi" jurnali 1918–1925-yillarda "Maorif", "Bilim
o'chog'i" nomlarida, 1925- yil mart oyidan (1-soni)
"Maorif va o'qitg'uchi", 1934- yildan "Politexnik mak-
tab va pedagogika", 1937- yilda "Sovet pedagogikasi",
1951- yildan "Sovet maktabi", 1991-yildan e'tiboran esa
"Xalq ta'limi" nomlari bilan faoliyat ko'rsatib kelmoqda.
Biz o'rganayotgan davrdagi "Maorif va o'qitg'uchi" jurn-
nali O'zbekiston jumhuriyati Maorif komissarligi tomoni-
dan ta'sis etilgan bo'lib, ta'lim-tarbiyaviy, ijtimoiy, ilmiy
va fanniy jurnal deb yuritilgan. Jurnal O'zbekiston Maorif
komissarligining bir necha kollegiyalarida muhokama
obyekti bo'lgan. Jumladan, 1925-yil (oyi ko'rsatilmagan)
da "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining vazifalari to'g'risi-
da" [6], 1925-yil 8-avgustda "Maorif va o'qitg'uchi" jurn-
nalining dasturi to'g'risida" [7], 1925-yil 27-sentabrda
"Maorif va o'qitg'uchi" jurnalining faoliyati to'g'risida"gi
[8] kollegiyalarda uning keyingi yillardagi faoliyati do-
imiy ravishda muhokama qilib borilgan. Demak, jurnal
Respublika rahbariyatining doimiy e'tiborida bo'lgan
va har qanday moliyaviy qiyinchiliklarga qaramasdan
uning nashr qilinishiga mablag' ajratilgan.

Jurnal to'g'risida ayrim ma'lumotlar N.Abdu-
azizovning "Mustaqil O'zbekiston jurnalistikasi tarixi
(yangilanish va ravnaq topish jarayonlari)", "Milliy jurn-
alistika tarixi" asarlarida uchraydi. [9]

Jurnal adabiy, ilmiy maqolalarni, davrning ta'lim
sohasidagi barcha xabarlarini, shu jumladan, "Ilmiy
Kengash"ning xabarlarini, ayniqsa, o'zbek tilining ilmiy
masalalarini keng yoritib kelgan. [3]

Maorif komissarligining yagona jurnali bo'lganligi
uchun ham e'lon qilingan maqolalar bevosita ta'lim ishi
bilan bog'langan. Shuning uchun ham jurnal o'z davrida
nafaqat ta'lim ishi bilan shug'ullanuvchilar uchun, bal-
ki O'zbekiston aholisining sevimli nashriga aylangan.
Muhimi, jurnal o'zbek tilshunosligining o'tgan asr 20-yil-
lardagi ahvolini va saviyasini o'rganish uchun muhim
manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, jurnal o'z davrida o'zbek tili-ning ilk ilmiy, amaliy masalalarini yorituvchi asosiy matbuot turi hisoblangan. Jurnal sahifalaridagi maqolalar tahlili shuni ko'rsatadiki, undagi maqolalar davrning eng dolzarb masalalarini qamrab olgan. Albatta, unda bosh yo'nalish alifbo masalasi va adabiy til muammosi bo'lgan.

Lotin alifbosiga o'tishning ilmiy va amaliy asoslari dastlab ushbu jurnal sahifalarida munozara qilingan.

Shuni ta'kidlash joizki, "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalidagi maqolalar o'zbek tilshunosligining o'tgan asr 20-yillardagi holatini o'rganish uchun muhim manbalardan bo'lishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2006. 170-bet; Arzamxodjaev C. История туркестанской автономии (Turkiston muxtoriyati). – Toshkent: Toshkent Islom universiteti, 2006. 42-bet.
2. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2006. 165–170-betlar.
3. Qodirov Q.A. O'zbek tili morfologik tizimining o'rganilish tarixidan (20-yillar o'zbek tilshunosligi materiallari asosida): f.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2007. 6–11-betlar.
4. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2006. 117-bet.
5. O'zbekistonning eng yangi tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 2000. 270-bet.
6. Arxiv. F№ R-94, OP №1, DN№ 198a, II. 155 – 157. Arxiv. F№ R-94, OP №1 DN№ 15 II.89.
7. Arxiv. F№ R-94, OP №1 DN№ 15 II.89.
8. Arxiv. F№ R-94. OP №1, DN№ 15, 134.
9. Abduazizova N. Mustaqil O'zbekiston jurnalistikasi tarixi (yangilanish va ravnaq topish jarayonlari). – Toshkent: Akademiya, 2007.
10. Abduazizova N. Milliy jurnalistika tarixi. – Toshkent: Sharq, 2008. 274-bet.

Dildora SHARIPOVA,

Navoiy davlat pedagogika instituti magistranti

ZOONIM KOMPONENTLI FRAZEMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

(Ulug'bek Hamdam asarlari misolida)

Til sohibining dunyoni bilishi, ko'rkam nutq ko'nikmalarini shakllantirishida, shubhasiz, iboralar, maqol va matallar, o'xshatish-qiyoslashlar muhim o'rin tutadi. Zero, til – madaniyat tashuvchisi bo'lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tilini o'rganish barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o'zlashtiradi. Shu ma'noda har bir lingvomadaniyatda etnosning mentaliteti, o'ziga xosligi, milliy-madaniy xususiyatlari aks etadi. O'zbek lingvomadaniyatshunosligida mavjud zoonim komponentli frazemalar ham xalqimizning o'ziga xos dunyoqarashi, voqelikni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslashi, qiyoslashi mahsuli sifatida shakllanib, taraqqiy etgan. Xususan, bunday birliklar yozuvchi-adiblarimiz asarlarida aynan yoki qayta ishlangan holda qo'llanib, lingvopoetik salmoq kasb etadi. Fikrimizning tasdig'i sifatida yozuvchi Ulug'bek Hamdam asarlarida qo'llangan ba'zi zoonim komponentli frazemalarga to'xtalishni joiz deb topdik:

– *Qariyaning bo'lsa ichini it tirnardi: nima qilsam ekan, haliyam bo'lsa podani tepaga haydasammi yo bu o'rinsiz tashvishmi?* [4: 205] **Ichini it tirnamoq** – yashirin holda ruhan bezovtalanmoq, tashvishlanmoq. [3: 116] Odatda, mazkur ibora insonning boshqalar-dan yashirin siri, muammosi yoki biron-bir qolmasli-

gi uchun xavotirda bo'lib, buning yuzaga chiqishidan qo'rqqan holatini tasvirlashda qo'llaniladi;

– *Sakkiz tonna!.. – kapalagi uchib ketdi Akbarning. – Og'ayni, yana bir marta tortgin, adashayotgandirsan balki...* [5: 11] **Kapalagi uchib ketmoq** iborasi kutilmagan yoxud xayoliga kelmagan noxush fikrdan yoki yangilikdan hayratlanish oqibatida umidsizlik, tushkunlikka tushgan kishiga nisbatan ishlatiladi;

– *Larisa xola og'ir uyg'ondi. Ko'pdan shunaqa. Ayniqsa, rahmatli eridan keyin hayhotdek uyda o'zini yolg'iz his qilgach, ba'zan kechalari bilan mijja qoqmaydigan odat chiqaradi. Qush uyqu.* [5: 20] Hayvonot va parrandalar olamida kam uxlaydigan jonzorlardan biri bu, shubhasiz, qushlar bo'lib, hatto uchayotganda ham uxlashi ilmiy jihatdan o'z tasdig'ini topgan. Shu bois xalqimizda bu ibora kamuyqu kishilarga nisbatan qo'llanadi. Adib mazkur iborani qo'llash orqali, bir tomondan, obrazli tasvirga erishgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ekspressivlikni ta'minlagan. Bunga iboraning ixcham shakldaligi ham qo'l kelgan;

– *Manavi dorilarni, qanaqa qilib ichishni bilasiz. Nafsingizni tiyib, yog'li narsalardan parhez qiling, yo'qsa, anqoning urug'i ham kor etmaydi sizga...* – dedi. [5: 6] **Anqoning urug'i** – topilishi qiyin, kamyob ma'nosini anglatadi. Anqo – afsonaviy qush. Tasavvurlarga ko'ra

u insonlar ko'ziga ko'rinmaydi, qanoti, pati oltin, kumush va javohirlardan deb ta'riflanadi. Xalq orasida anqoga nisbatan baxt, tole, davlat qushi, kimga soyasi tushsa, o'sha baxtli bo'ladi, degan qarashlar mavjud. Shuning uchun taqchil, kamyob narsalarga nisbatan "anqoning urug'i" iborasi ishlatiladi. Yozuvchi asarda ushbu iboradan ham personajlar nutqida unumli foydalangan;

– *Mana, Samandar bilan Azizaning oralaridan ola mushuk o'tib, endi har qaysisi alohida turgani uchun yigitcha o'rtachalar qatoridan ham pastga tushib ketganmish.* [6: 70] **Ola mushuk o'tmoq** iborasini adib orasi buzilmoq, oralarida nizo paydo bo'lmoq ma'nosida mohirona qo'llagan.

– *Yog'du, go'zalim, sevgilim!.. Sen ham kut! Men o'lganim yo'q! Tirikman! Sening yoding bilan necha bor ajdarho komidan omon chiqdim, axir!..* [7: 44] **Ajdarho komidan omon chiqmoq** – afsonaviy katta ilon, uning oldidan omon chiqish juda dushvor. Yozuvchi urush vaqtini shunga qiyoslab, qahramonni juda qiyin yerlardan omon chiqqanini ushbu frazema orqali juda chiroyli ko'rsata olgan;

– *Ulug'larning tizgini esa, shu tobda Oychechak opaning qo'lida bo'lib, u birdan malikaga aylangan cho'ri ayoldek havolanib g'oz yurar, cho'ng hovli-joyda boshlanib ketgan chaqaloq to'yining miridan sirigacha bilib-kuzatib, marosimning eng mayda irimigacha o'zi nazorat qilar, bularning hammasidan olam-olam zavq-u shavq tuyardi.* [7: 80] **G'oz yurmoq** – qaddini tik tutib yurish. Yozuvchi xursandchiligi ichiga sig'magan asar qahramoni Oychechak opaning holatini ushbu ibora bilan ifodalagan.

Umuman, frazeologik birliklar millatning ruhi, mentaliteti, turmush tarzini aks ettiradi. Frazeologik qatlamning aksariyat qismini esa zoonim komponentli frazeologizmlar tashkil etadi. Ular hayvon nomlari bilan yasalib, jismoniy sifat, tashqi ko'rinish, xarakter belgilari, intellekt, inson faoliyati kabilarni o'zida mujassamlaydi. Shuningdek, Ulug'bek Hamdam ijodida zoonim komponentli frazemalar nihoyatda ko'p qo'llangan bo'lib, bunday ifodalar adib asarlarining ifodali va o'qishlilikini ta'minlashga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
2. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – Москва, 1997.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1978.
4. Hamdam U. Muvozanat. – Toshkent: Sharq, 2007.
5. Hamdam U. Isyon va itoat. – Toshkent, 2013.
6. Hamdam U. Samandar va Sabo. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.
7. Hamdam U. Ota. – Toshkent, 2020.

Parda QURBONOV,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

BAYRONNING “SHILYON TUTQUNI” POEMASI TARJIMASIDA VAZN, RITM O'ZGARISHLARI

“Shilyon tutquni” J.G.Bayronning eng yorqin poemalaridan biri. Shoir uni 1816-yil Shvetsariyada yozgan. Bayron “Shilyon tutquni” poemasi xalqni ezuvchi zolimlarga kuchli nafratini bildirishni maqsad qilgan.

Poemani 1822-yilda taniqli shoir va tarjimon Vasiliy Andreyevich Jukovskiy rus tiliga o'g'irgan. Uni vositachi tildan Muhammad Ali o'zbekchalashtirgan. Bu tarjima Bayronning o'zbek tilidagi “Saylanma” kitobida bosilib chiqdi. [1: 57]

Muhammad Ali ingliz shoirining baytlaridagi teran ma'nolarni badiiy ifodalashda asliyatning va vositachi til – rus tilining badiiy imkoniyatlaridan hamda o'zbek tilining boyligi va nafosatidan mohirona foydalangan. U tarjimada asliyatga va vositachi tilga muvofiq ritm, vazn va ohang topganini ko'ramiz:

*Qarang, sochim oqardi oppoq,
Keksayishdan emas bu mutloq,*

*Yoki dahshat, qo'qqis kelgan g'am
Bir kechada oqartmadi ham.
Manglayim-ku ajinga to'liq,
Na mehnat, na issiq-sovuq yo'q,
Zindon etdi adoyi tamom,
Yorug' kundan mahrum beorom.*

Birinchi qo'shiqdagi misralar soni asliyat va tarjimalarda bir xil, ya'ni yigirma olti qatorda saqlanib qolgan. Muhammad Ali tarjimasidagi baytlar V.Jukovskiyning ruscha matniga hamohang jaranglaydi, o'zbek tilida ravon o'qiladi. Qo'shiqdagi satrlarda tasvirlanganidek, aka-ukalarning zanjirband qilingani ularning o'z e'tiqodlaridan qaytmagani, bu yo'lda barcha azob-uqubatlarga tayyor turganliklari, qorong'i zindon azoblariga bardosh berib, o'limga tik boqqanlarida namoyon bo'ladi. Mana shu yuksak romantik pafosli misralar asliyat hamda ruscha tarjimada quyidagicha jaranglagan.

Inglizcha:

But this was for my fathyer's faith
I suffered chains and ourted death;
That fathyer perished at thye stat
For tenets hye would not forsake. [2]

Ruscha:

*И жизнь казалась без конца
Удел несчастного отца.
За веру смерть и стыд цепей
Уделом стал и сыновей.* [3]

V.A.Jukovskiy o'z tarjimasidagi uchinchi qatorni alohida ajratib ko'rsatgan. Bu bilan tarjimon barcha azob-uqubatlar zamirida qahramonlarning e'tiqodi, or-nomusi yotganini alohida ta'kidlamogda. Bu esa Jukovskiy satrlari ta'sirchanligini yanada oshirgan, uni asliyat ruhiga yaqinlashtirgan. Muhammad Ali tarjima-sida bu holat chetlab o'tilgan:

*Qachon umrim tugar – yo'q nishon
E'tiqod deb o'lim va kishan –
Isnodiga qolgan otalik
Qismatiga sherik bo'ldik biz.*

Shunday bo'lsa-da, bu o'rinda Muhammad Ali mis-lalar ma'nosini saqlab qolishdan tashqari, ruschadagi qofiyalar o'rnini ham o'zbek tilida aynan bera olgan.

Rus tarjimoni negadir inglizcha matndagi: "Нас было семь: отец шестеро сыновей, из которых уцелел лишь один" mazmunli misradagi "Нас было семь" iborasini "Нас было шесть" deb o'g'irgan. Bu ibora Muhammad Alida ham "Oltov edik" tarzida tarjima qilingan. Yoki asliyatdagi "Thyeir belief with blood have sealed" misrasi Jukovskiyda "Спасли души своей любовь" tarzida, Muhammad Alida esa "Qalb qatiga tushmasin deb dog'" qabilida o'g'irilgan. Poemaning ik-kinchi qo'shig'i Shilyon qamoqxonasi tasviriga bag'ish-langan. Bayron tasviricha, zolimlarning tuban qiyofasi kabi qamoqxonaning o'zi ham qo'rqinchlidir. Biroq u yerda, qorong'i zax xonada maqsadsiz va tashvishsiz hayotni o'tkazish qo'rqinchlidir.

V.A.Jukovskiy tarjimasida o'qiymiz:
*На лоне вод стоит Шильйон;
Там, в подземелье, семь колонн
Покрыты влажным мохом лет.
На них печальный брезжит свет –
Луч, ненароком с вышины
Упавший в трещину стены
И заронившийся во мглу.*

Bu parchada V.A.Jukovskiy inson qadrini yerga uruvchi bunday dahshatli joylarni bunyod etgan zolim-larga shoirning nafratini ifodalovchi so'zlarni topgan. Ammo qofiyalarda va ohangdorlikda mukammallik ye-tishmaydi. Endi bu tasvir M.Ali tarjimasida qanday qay-ta tiklanganini ko'raylik:

*Shilyon turar suv uzra turg'un,
Zindon ichra yetti zo'r ustun –
Yo'sinlarga ko'milgan edi.
Nogoh olis osmondan yetib
Devordagi darzdan kirgan nur
Zulumotda miltillab bazo'r...*

Shoir-tarjimon V.A.Jukovskiy qamoqxonaning dahshatli ko'rinishini mohirona tasvirlash bilan birga, she'rning soddaligi va jarangdorligini ham tarjimada saqlab qolishga erishgan. Muhammad Ali ham o'zbek tilida shunga intiladi. O'zbekchada asliyat va ruscha tarjimadagi soddalik, ravonlik va jarangdorlik saqla-nib qolishiga erishadi. Bu baytlar tarjimasini oraliq tilda-gi tasvirdan mukammalroq chiqqan, deyish mumkin. Poemaning uchinchi qo'shig'i asliyat va ruscha matn-ga yaqin, ancha muvaffaqiyatli o'g'irilgan. Bizningcha, shoir-tarjimon ruscha matnga ijodiy yondasharkan, un-dagi fojiali kayfiyatning romantik pafosini bera olgan, ichki, tashqi qofiyalar o'rnini saqlay bilgan va misralar-ning ravon o'qilishini ta'minlagan.

Ruscha va o'zbekcha matnlarni qiyoslaymiz:

*Ustunlarga bizni vobasta
Qilmish zanjir: garchi barimiz
Jam edik-ku. Judo edik biz:
Yurolmasdik u yoq, bu yoqqa,
Qoramizni ilg'ab olmoqqa
Tusimizni o'zgartirib sal,
G'ira-shira berardi xalal,
Bo'ldik-qoldik begona sifat.*

V.A.Jukovskiy tarjimasidan o'zbekchaga o'g'irilgan bu sodda va qisqa jumalalarda tutqunlikning realistik manzarasi Shilyon chohining romantik manzarasi bilan uyg'unlashib, hayotiylik kasb etgan:

*Bir narsada sezardik rohat:
Ovoz bermoq mumkin-ku har choq,
Hol so'ramoq, ko'ngil ko'tarmoq,
Kechmishlardan so'ylash bilanmi –
Biroq tezda buning bari-da,
Tinib bitdi zindon qa'rida.*

V.A.Jukovskiy tarjimasida asliyatdagi fojiali lirizm – navnihol go'zallik ukaning ko'z o'ngida so'lishi, aka uka-ga yordam berolmaganidan chekkan iztiroblari, ukaning bolaligidan sho'x va shirin qiliqlarini eslash og'ir holatni yanada kuchaytiradi:

*Из нас троих я старший был;
Я жребий собственный забыл,
Дыша заботою одной,
Чтоб им не дать упасть душой.
Наш младший брат – любовь отца ...
Увы! Черты его лица
И глаз умильная краса,
Лазоревых, как небеса,
Напоминали нашу мать.*

Muhammad Ali o'zbek tilining imkoniyatlaridan, boyligidan erkin foydalanib, oraliq tilda tasvirlangan his-tuyg'ularni va holatlarni, vazn ravonligini, ohangdorligini, eng muhimi, fojeiy holatni to'lig'icha, ravshan tarzda qayta tiklaydi:

*Oramizda men ulug' edim:
Ruhsiz, o'zdan ketmasin, dedim,
Ukalarining g'amin yeb kun-tun
O'zimni ham unutdim butun.
Kenjamiz-ku otam erkasi...
Afsus! Uning tarzi, chehrasi,
Moviy samo, tiniq ko'k yo'sin
Ko'zidagi joziba, husn
Onamizni eslatar chunon.*

Asl nusxa matnidagi birinchi to'rtlik V.Jukovskiy tarjimasida asliyatga juda yaqin berilgan, ikkinchi to'rtlik tarjimasida inglizcha matndagi ma'no saqlab qolingani. Rus tarjimoni nimagadir uchinchi va to'rtinchi to'rtliklarni qisqartirishga intilib, matndagi to'qqiz qatorni tarjimada quyidagi misralarga singdirishga harakat qilgan:

*При мне был должен милый цвет,
Прекрасный, как тот дневный свет,
Который с неба мне светил,
В котором я на воле жил.*

V.Jukovskiyning ruscha tarjima matniga ergashgan Muhammad Ali ham bu to'qqiz qatorli she'riy parchaning ma'nosini to'rt qatorda beradi. Xullas, to'rtinchi qo'shiqning ruscha tarjimasida ham, undan o'girilgan o'zbekcha tarjimada ham asliyatdagi bir qator obrazli iboralar va metaforalar saqlangan holda, ba'zilari tushib qolgan.

Shoir Bayron inson qadrini yerga uruvchi zolimlarning tubanligini, o'tkir bir ramziy ibora, timsol bilan ifodalab, bu zanjirlar qotillarga munosib yodgorlik der ekan, ayni vaqtda bu so'zlar zamirida o'sha yovuz zolimlarning o'zini kishanlash zarurligiga ishora qiladi. Muxtasar qilib aytganda, Bayronning Muhammad Ali tomonidan tarjima qilingan "Shilyon tutquni" poemasi iqtidorli shoir, mohir tarjimonning mashaqqatli, ilhomli mehnati samarasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bayron. Saylanma. – Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974.
2. Selected poetry of Lord Byron. Leslie A. Marchand. Thye Modern Library, 2001.
3. Байрон Дж. Г. Собрание сочинений в 3 томах, т. 2. – Москва: Художественная литература, 1974.

Normat YO'LDOSHEV,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

CHO'L PON SHE'RIYATIDA VAZNLAR TRANSFORMATSIYASI

XX asr yangi o'zbek she'riyatining boshlanishi bevosita Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon nomi bilan bog'liq. U asrlar davomida she'riyatimizda yagona vazn sifatida qo'llanilgan aruzdan barmoqqa o'tishni boshlab berdi. She'r tilini ancha soddalashtirib, xalq tiliga yaqinlashtirdi.

Abdulhamid Cho'lpon o'z ijodini an'anaviy aruzda boshlagan bo'lsa-da, o'zining poetik imkoniyatlarini ko'proq barmoq vaznida ko'rsatdi. Shoirning ijodiy evolutsiyasida barmoq salmoqli o'rin tutadi. Fitrat "Aruz haqida" risolasida "Barmoq vaznida she'rni boshlab Cho'lpon yozdimi? Men yozdimmi, esimda yo'q. Faqat shunisi aniqki, barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi men edim", deb yoza-di. Bu masalada Fitrat haq. Nazariy masalalarni Fitrat asosladi, Cho'lpon esa uni amaliyotda ko'rsatib berdi. Cho'lponning poetik merosida barmoq vaznida yozilgan she'rlar salmoqli o'rin egallaydi. Cho'lpon o'zbek tilining rang-barang ma'no tovlanishlarini, jozibasini, imkoniyat chegarasi kengligini ko'proq barmoq vaznidagi she'rlarida ko'rsatdi. Biroq Cho'lponning ko'pgina she'rlarida aruz va barmoqning aralash holda qo'llanilganligini kuzatish mumkin.

Cho'lpon she'rlarida barmoq va aruzning transformatsiyasi, munosabati, sintezi turli shakllarda namoyon bo'ladi. 1924-yilda yozilgan "Buloqlar quchog'i" she'riga diqqat qilaylik:

*Ey ko'nglimda shon aralash uyat bir oz qoldirgan,
buloqlarning quchog'i!
Kimlar-kimlar, ko'kragingga dovul kabi soldirgan,
ey tuzalish o'chog'i!*

She'r barmoq vaznida, ammo mustazod shaklini eslatadi: bir asosiy uzun va bir qisqa misra, uzun misralar o'zaro, qisqa misralar o'zaro qofiyalangan. Shu tartib she'r oxirigacha davom etgan.

1925-yil 5-noyabrda umr yo'ldoshi Solihaga Moskvadan yozilgan "Birinchi xat" she'ri 4 bo'lakdan iborat. Grafik shakli erkin she'rga, barmoqqa o'xshab berilgan bo'lsa ham, dastlabki ikki qism aruzda, keyingi ikkisi esa barmoqda bitilgan. Tasavvur aniq bo'lishi uchun quyida she'rni grafik shaklida emas, vaznga muvofiq shaklda beramiz:

Men "ketay" deb, "tez yetay" deb bog'ladim belga kamar!

Sen "netay" deb, "sabr etay" deb, solmading dilga kadar.

“Nur olay” deb, “yuksalay” deb, men qanot qoqqan edim!

“Aylanay” deb, “o’rgulay” deb, Sen qarab qolgan eding...

Foilotun foilotun foilotun foilun

Endi: Men mundan (5)

Uzoq yerlardan (5)

Chopar chopdirib, (5)

Yubordim bir xat, (5)

Bir kichik noma! (5)

Endi: Sen undan (5)

Yumshoq yellardan (5)

Qanot taqdirib (5)

Men sari jo’nat (5)

Bir suchuk noma, (5)

Ey sochlari pat, (5)

Ey pok muhabbat!.. (5)

Shu she’rning yozilish tarixi haqida o’qiyimiz: “She’rning keyingi satrlaridan ma’lum bo’lishicha, shoir uni Andijondan kelgan qaysidir bir tanishi orqali yuborgan; she’riy xatning davomini yozayotgan chog’ida bu odam uning huzurida o’tirgani va shoir shu satrlarni bitganidan keyin (aruzdagi qism nazarda tutilmoqda – N.Y.) biror narsaga chalg’igani uchunmi xatning keyingi qismida ohang ham, fikr va tuyg’uning nafis oqimi ham bir zumda o’zgargan. Ana shu holatda Cho’lpon kayfiyatida sodir bo’lgan o’zgarish o’z aksini topgan”. Atoqli jadidshunos olimning bu yozganlari Cho’lpon vaznni fikr, tuyg’u, holat, kechinma, kayfiyatiga qarab tanlanini anglatadi.

Cho’lponning barmoq vaznidagi she’rlariga xos bo’lgan muhim tipik bir xususiyat bor: yuqorida tahlilga tortilgan she’rlar ham, umuman, Cho’lponning barmoqdagi she’riyatini vazn jihatdan tadqiq qilish shuni ko’rsatadiki, bu she’rlarda o’zaro teng hijoli turoqlardan foydalanish tipiklik kasb etgan. Fikrimiz da’vo bo’lib qolmasligi uchun Cho’lpon “Asarlar”i 1-jildidagi sof barmoqda yozilgan 20 ta she’rning turoqlanishiga diqqat qilaylik:

“Suygan choqlarda” – 4+4+3; “Go’zal” – 3+3+5; “Xayoli” – 4+4+3; “Zarafshon” – 4+4+3; “Ulug’ yo’lda” – 6+5; “Yorug’ yulduzga” – 4+4+3; “Sharq tongi” – 4+4+3; “O’zbek qizi” uchun (usmonlixa) – 4+4+3; “Kuz” – 4+4+3; “Yupanmoq istagi” – 6+5; “Xalq” – 4+4+3; “Men qochmadim” – 4+4+3; “O’tli suv” – 4+4+3; “Kel beri” – 4+3; “Vijdon erki” – 4+4; “Kurash” – 4+4+3; “Yurt yo’li” – 4+4+3; “Sharq qizi” – 6+5; “Men va boshqalar” – 6+5; “Navro’z kunida” – 4+4+3.

20 ta she’rning 4 tasida 6+5 turoqli 11 hijoli; bittasida 4+3 turoqli 7 hijoli barmoq qo’llangan. Qolgan 13 ta she’rda 4+4+3 turoqli 11 hijoli vazn qo’llangan. Bu turoqlanish aruz vaznini esga soladi, ya’ni dastlab hijolar soni teng bo’lgan ruknlar, keyin zihof shaklidagi qisqa rukn. “Go’zal” (3+3+5) she’rida ham sxema shun-

day, faqat unda avval oz hijoli, keyin ko’p hijoli bo’lak kelgan. “Vijdon erki” she’ri esa 4+4 turoqlanishi bilan aruzning murabba’ solim shaklini, ritmini eslatadi. Shu she’rlarni o’qiganda ham aruzga xos quyuq ohangdorlikni, turoqlar chegarasini aniq sezish mumkin. Bu holat tasodif emas, balki aruzning to’la hukmronligidan barmoqqa o’tilgan tarixiy davr she’riyatidagi ritmning qonuniy xususiyatidir. Tasavvur to’liq bo’lishi uchun “Barg” she’rining ikki to’rtligini to’liq keltiramiz:

Jonlandi, / yashardi, / ko’kardi / qarashim;

O’zimda / bir turli / erkinlik / sezamen.

Ko’nglimda / qolmadi / shu tinda / g’am-g’ashim,

Umidning / ipaklik / qilini / cho’zamen.

Shu chog’da, / shu bog’da / har narsa / yumshoqdir,

Har narsa / ko’kargan, / har narsa / yashnaydir.

Shu bog’da, / shu choqda / har narsa / oppoqdir,

Quyosh-da / nurini / hovuchlab / tashlaydir.

3+3+3+3 turoqli 12 hijoli vazn she’r oxirigacha shu taxlit ravon davom etadi. She’rni ovoz chiqarib o’qisak, aruz tempi aniq seziladi. Kuzatishlarimiz aruzni eslatadigan turoqlar tizimidan bu qadar keng foydalanish o’zbek she’riyatida faqat Cho’lpon uslubiga xos ekanligini ko’rsatdi. Keyingi davr she’riyatida hijolar soni turlicha bo’lgan turoqlardan foydalanish kuchaygan va buning natijasida aruzga yaqin musiqiylik susayib, she’rdagi ohang og’zaki so’zlashuv ritmiga yaqinlashgan. Albatta, bu kamchilik yoki mahorat kamligi emas, davr she’riyatining xususiyatidir. Misol tariqasida o’zbek she’riyati uchun etalon bo’lgan Abdulla Oripovning “Yillar armoni” to’plamidagi dastlabki 10 ta she’rni olib qarasak, quyidagi manzarani ko’ramiz:

“Uchqun” – 4+5

“Qushcha” – 4+5

“Yulduzlar” – 6+5

“Tog’lar” – 4+5

“Cho’pon” – 4+5

“Kapalak va men” – 4+5

“Umr duch qilarkan...” – 6+5

“Hali oldindadir...” – 6+5

“Sevgisiz odam” – 6+5

“Sendan yiroqda” – 4+5

Asosan 9 va 11 hijoli barmoqda turoqlar teng sonli hijolardan tuzilmagan; ana shu turoqlar tufayli she’r o’qilganda ohang teng hijoli turoqlardan tuzilgan vazndan ancha farq qiladi. Cho’lponning she’rlari hijolari teng sonli turoqlardan tuzilgani sababli musiqiylik bir qadar yuqori, aruzga yaqin ohang seziladi. Chunki, nazariy qarashlarga ko’ra takror qancha ko’p bo’lsa, musiqiylik shuncha oshadi. Chunki “takroriylik – nutqning, tovush-ritm yaxlitligining qalbidir”.

Cho’lpon she’riyatidagi transformatsion o’zgarishlar jadid she’riyatiga xos xususiyat bo’lib, bu holatlar, ayniqsa, shoirning aruzdan barmoq vazniga o’tish jarayonidagi ijodiy izlanishlari natijasida paydo bo’lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat. Aruz haqida. Tanlangan asarlar. 5 jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2010. 227-bet.
2. Karimov N. Cho’lpon. Ma’rifiy roman. – Toshkent. 297- bet.
3. Oripov A. Yillar armoni. – Toshkent: G’G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987. 27–38-betlar.
4. Cho’lpon. Asarlar. To’rt jildli. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2016.

INGLIZCHA-O'ZBEKCHA VA O'ZBEKCHA-INGLIZCHA

IKKI TILLI O'QUV LUG'ATLAR TARIXIGA DOIR

Ma'lumki, kommunikativ qobiliyat nafaqat bugungi kunda, balki insoniylik jamiyatning ilk davrlaridayoq zamonaviy shaxsning muhim ko'rsatkichlaridan hisoblangan. Shu bois ilk ibtidoiy maktablarning asosiy predmeti notiqlikka tayyorlashga qaratilgan mashg'ulotlar bo'lgan. So'nggi yillarda o'quvchilarning lingvistik kompetentligini rivojlantirish, tildan amaliy foydalanish ko'nikmalarini oshirish davlatimizning ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Bu esa tilni tasvirlash bilan birga uni tez va oson o'qitish maqsadini birlashtirgan lingvodidaktik vositalarga bo'lgan talabni oshirdi.

O'zbek tili leksikasi, adabiy me'yorlari, til qurilishini o'rgatish bilan shug'ullanadigan maktab ona tili ta'limining bosh maqsadi "o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikr olaydigan, o'zgarlar fikrini anglaydigan — muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirish", vazifasi esa "o'quvchi shaxsini fikrlashga, o'zgarlar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish" (1) deb belgilandi. Ushbu maqsad va vazifalardan kelib chiqib jahon o'quv lug'atchiligi amaliyotida kuzatilganligi kabi o'zbek o'quv lug'atchiligi ham ona tili va xorijiy tillardan foydalanish kompetentligini oshirishda ko'mak beruvchi o'quv lug'atlarning zamonaviy ko'rinishlari yaratila boshlandi.

Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bolalarning ilk yoshlaridan chet tillarni o'rgatish an'anasi mavjud. XX asrning oxirlaridan O'zbekistonda ham yetakhi tillar, jumladan, ingliz, rus, fransuz, ispan, arab, xitoy kabi xalqaro tillar, MDH mamlakatlari tillarini o'rganishga katta e'tibor qilina boshlandi. Ilm-fan, texnika taraqqiyoti bilan bog'liq holda mamlakatimizda ingliz tilini o'rganishga ham qiziqish ortdi. Bu esa ingliz tilini tez va oson o'rgatish uchun xizmat qiladigan o'zbekcha-inglizcha, inglizcha-o'zbekcha dasturlar, darsliklar va lug'atlarga bo'lgan talabni oshirdi. Ushbu talabni qondirish maqsadida o'zbek tilida har qanday ko'rinishdagi turli-tuman kichik, o'rta hajmdagi lug'at va so'zlashgichlar, ularning elektron shakllari, mobil ilovalar, onlayn-lug'atlar, interaktiv lug'atlar yuzaga keldi. Biroq shuni aytib o'tish kerakki, yaratilgan lug'atlarning aksariyati bozorbop lug'atlar, so'zlikni tanlashda ham, izohlarning berilishida ham, lug'at strukturasini shakllantirishda ham o'quv lug'atchiligi, umuman, leksikografiyaning muayyan mezonlari, talablariga amal qilinmaganligi kuzatiladi. Shuningdek, mazkur lug'at va so'zlashgichlar, cho'ntak lug'atlarining ko'pchiligi inglizcha-ruscha, ruscha-inglizcha yoki boshqa tillarda yaratilgan lug'atlar negizida yaratilgan, ularni tarjima qilish yo'li bilan yuzaga kelgan.

Mustaqillik yillari o'zbekcha-inglizcha lug'atchiligi maktabgacha yoshdagi bolalar va boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan rangli, bezakli o'quv lug'atlarining ham bir muncha mukammal namunalar yaratilganligi kuzatiladi. Jumladan, Muhammadyusuf Nurilloning 96 sahifadan iborat "Inglizcha-ruscha-o'zbekcha rasmi lug'at" (2018), "Zukko bolajon" seriyasida yaratilgan 48 sahifadan iborat "O'zbekcha-ruscha-inglizcha rasmi lug'at" (2018) kabilarni misol sifatida keltirish mumkin. Shu bilan bir qatorda keyingi yillarda o'zbekcha-inglizcha lug'at negizida yaratilgan ko'p tilli — uch, to'rt, olti tilli lug'atlar ham kuzatila boshladi. "Yangi asr avlodi" nashriyotida chop etilgan 120 sahifadan iborat "Inglizcha-o'zbekcha-ruscha o'quv lug'ati" (2018), L.Jo'rayevning "Inglizcha-o'zbekcha-ruscha o'quv lug'ati" (2018, 2019), D.Niyazxonovanning "O'zbekcha-ruscha-inglizcha-koreyscha-turkcha-arabcha rasmi-mavzuli lug'at" (2019) larini bu boradagi urinishlar sifatida aytish mumkin. Jumladan, D.Niyazxonovanning olti tilli "O'zbekcha-ruscha-inglizcha-koreyscha-turkcha-arabcha rasmi-mavzuli lug'at"i muallif ta'kidlab o'tganidek, "farzandlarini zamon bilan hamnafas, intellektual salohiyatli etib tarbiyalash maqsadidagi" (2; 2) kattalar uchun

mo'ljallangan. U olti tilli lug'at bo'lsa-da, hajman unchalik katta emas, boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida uchraydigan eng zaruriy so'zlarni qamrab olgan, jami 128 sahifadan iborat. Bolaning yosh xususiyatidan kelib chiqib, lug'at imkon darajasida rasmlar bilan bezalgan, rangli, qalin muqovada nashr etilgan. Shuningdek, L.Jo'rayevning uch tilli "Inglizcha-o'zbekcha-ruscha o'quv lug'ati" so'nggi yillarda o'quv lug'atchiligi an'analar asosida yaratilgan birmuncha mukammal lug'at ekani bilan xarakterlandi. Mazkur o'quv lug'at hajman kichik bo'lib, 5000 dan ortiq so'zni o'z ichiga olgan. Lug'atning oxiridan geografik nomlar va noto'g'ri fe'llar ro'yxatining ingliz, o'zbek hamda rus tillaridagi qiyosiy jadvallari joy olgan (3).

Istiqlol yillarida boshlovchilar uchun sodda ko'rinishdagi maktab lug'atlari bilan birga ingliz tilini o'rganuvchi keng foydalanuvchilar ommasiga mo'ljallangan katta lug'atlar ham yuzaga keldi. Jumladan, Sh.Bo'tayevning AQShning O'zbekistondagi elchixonasi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti va "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi hamkorligida yaratilgan "Inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha lug'at"i (4) so'zlik hajmining kattaligi va mukammalligi bilan ajralib turadi.

AQShning O'zbekistondagi elchisi Jorj A.Krol lug'atga yozgan so'z boshida lug'atni xarakterlar ekan, uni shu kunga qadar amalga oshirilgan inglizcha-o'zbekcha, o'zbekcha-inglizcha lug'atlarning eng yirigi ekanligiga urg'u beradi. Shu bilan birga, u lug'atning lingvomadaniy jihatlari, lingvomamlakatshunoslik lug'atiga xos xususiyatlari haqida to'xtalib, "lug'atning nashr etilishi tillar tarixi hamda Amerika Qo'shma Shtatlari va O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarda nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan yutuq. ...Bizga ma'lumki, ingliz tili „amerikacha“ til emas. Yillar davomida, ta'bir joiz bo'lsa, u universal bir tilga aylandi. Butun dunyoda tijorat, diplomatiya, texnologiya, transport, fan sohalarida asosiy muloqot vositasi sifatida undan keng foydalanib kelmoqda. Shu ma'noda, ingliz tilidan xabardorlik va ushbu lug'at O'zbekistonga jahon hamjamiyatida tutgan o'rini mustahkamlashda yordam bera oladi. Boshqa tomondan qaraganda, mazkur lug'at universal ingliz tilining o'zbekcha so'zlashuvchilar orasida keng tarqalishiga xizmat qilishi barobarida boy va go'zal sanalmish o'zbek tilini ingliz tilida so'zlashuvchilarga ham yaqindan tanishtiradi" (4; 3), deb ta'kidlaydi. Lug'at, haqiqatdan ham keyingi yillarda inglizcha-o'zbekcha lug'atchilik amaliyotida mukammal nashr desak bo'ladi. Lug'at so'zligi alifbo tartibida joylashtirilgan. Barcha so'z turkumlariga oid tub va yasama so'zlar kiritilgan. Bosh so'zdan keyin to'rtburchak qavs ichida uning transkripsiyasi, keyin so'zning qaysi so'z turkumiga mansub ekanligi va kelib chiqishiga ko'ra qaysi tilga mansubligi, qaysi sohaga taalluqli ekanligi kursiv bilan ko'rsatilgan, keyin so'zning ma'nosi berilgan. Izohning qisqa va aniq bo'lishiga e'tibor qaratilgan:

aspidistra [...] *n.* Bot. Osiyo marvarid guli

bricche [...] *n.* Fr. Briosh, kichkina bulka non

So'zlarning, asosan, hozirgi ingliz adabiy tilida keng qo'llanadigan ma'nolari berilgan. Ayrim so'zlarning ma'nolarini aniqroq izohlab berish maqsadida ularning birikmalar tarkibida kelishiga misollar keltirib tushuntirilgan:

coign(e) [...] *n* me'mor. (binoning) tashqi burchagi; ~ **of vantage** eng qulay nazorat punkti kabi.

Ko'p ma'noli so'zlarning asosiy ma'nosi oldin, ko'chma ma'nolari arab raqami bilan keyin izohlangan:

finery [...] *n* 1) yaxshi kiyinish; 2) qimmatbaho zeb-ziynatlar. (4; 634)

Umuman olganda, so'nggi yillarda mamlakatimizda chet tillarning o'qitilishida yangicha bosqich, yangicha davr boshlandi. Uzluksiz ta'limning turli bo'g'inlari uchun ingliz tili darslarini o'qitishga ko'mak beruvchi axborot banklari, professional lug'atlarni yaratishga e'tibor ortdi.

M.BAHRIDDINOVA

Toshkent shahar 62- umumta'lim maktabi ingliz tili o'qituvchisi

«Til va adabiyot ta'limi» «Преподавание языка и литературы» «Language and literature teaching»

Поиск по сайту

Kengaytirilgan qidiruv

Katalog

Yangiliklar

Adabiy taqvim

Jurnal

Elektron ilova

Tanlovlar

Maqola topshirishga qo'yilgan talablar

Arxiv

Home / Elektron ilova

Elektron ilova

Home / Jurnal / Jurnalning elektron shakli / 2021-yil

2021-yil

Tartiblamang Mahsulotlarni tanlash

Fayzullaev Kolmo'min, Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi / Qisada "Tabiat yo'rig'i" konsepsiyasi
Artikl: Yo'q

Shakhnoza Sultanova, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, teacher / Linguistic principles of compiling grammar term e-dictionaries
Artikl: Yo'q

Nurboy Jabborov, Biologiya fanlari doktori, professor/Furqat fenomeni
Artikl: Yo'q

Tartiblamang Mahsulotlarni tanlash

12-son. 2021-yil (o'zbek tilida)
Artikl: Yo'q

11-son. 2021-yil (o'zbek tilida)
Artikl: Yo'q

10-son. 2021-yil (o'zbek tilida)
Artikl: Yo'q

O'QITUVCHILAR VA YOSH ILMIY TADQIQOTCHILAR DIQQATIGA!

Sizga kasbiy faoliyatda yordamchi ilmiy-metodik jurnalning "tilvaadabiyot.uz" sayti Elektron nashr sifatida ro'yxatdan o'tdi.

Demak, Siz mutolaa qiladigan nashrlar soni bittaga ko'paydi.

Ilmiy-metodik, adabiy-badiiy elektron nashr Sizni ilm-fan va adabiy jarayonga doir yangiliklar bilan tanishtirib boradi.

Elektron jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi ro'yxatidagi nashr hisoblanadi.

Siz maqolangiz chiqqan nashrni Internet tarmog'idan bevosita yuklab olishingiz mumkin.

Maktab o'qituvchilarining elektron jurnalda chop etilgan maqola va metodik ishlanmalari Respublika miqyosida ommalashtirilgan metodik material sifatida e'tirof etilib, tegishli SERTIFIKAT taqdim etiladi.

Telegram manzili: https://t.me/TAT_jurnal

Tahririyat manzili: Mirobod tumani Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.

e-mail: til_adabiyot@mail.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Telefon raqamlarimiz:

Bosh muharrir o'rinbosari: (71) 233-03-62

Mas'ul kotib: (71) 233-03-10

Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi:

(71) 233-03-45

Til o'qitish metodikasi bo'limi:

(71) 233-03-67

Chet til o'qitish metodikasi bo'limi:

(71) 233-03-67

Преподавание языка и литературы:

(71) 233-03-67

Hisobxona: (71) 233-03-68

@TAT_JURNAL

